

Η ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

I

Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΗΤΩΝ

Λίγες φιλοσοφικές θεωρίες έχουν προκαλέσει τόσες διαφορετικές κρίσεις όσες η περί σχηματοποιήσεως¹ θεωρία του Κάντ. Η άσυμφωνία που επικρατεί μεταξύ των μελετητών ως προς την σημασία και την σπουδαιότητά της την κατέστησε ένα από τα κατ' έξοχην αντιλεγόμενα σημεία όχι μόνο της *Κριτικής του καθαρού λόγου*, του έργου δηλαδή όπου αναπτύσσεται, αλλά και όλης της καντιανής φιλοσοφίας. Από τους μελετητές, άλλοι μὲν απορρίπτουν την σχηματοποίηση, αρνούμενοι είτε την ύπαρξη είτε τη νομιμότητα του προβλήματος τό οποίον, κατά την γνώμη τους, επιδιώκει νά λύση με αυτήν ὁ Κάντ². Άλλοι, ἀντιθέτως, ἀναγνωρίζουν εἰς αὐτήν μία τῶν προσφυστέρων φιλοσοφικῶν ἐπινειῶν καὶ μία τῶν σημαντικωτέρων προσφορῶν τοῦ εἰσηγητοῦ της στήν φιλοσοφούσα διάνοξη ἐν γένει³ καὶ αὐτοὶ ὁμως διαφωνοῦν μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ ἔννοιά της καὶ τὴν σχέση της πρὸς τὴν καθόλου φιλοσοφία τοῦ Κάντ³. Τὰ αἷτια τῆς πολυγωνμίας αὐτῆς εἶναι πολλὰ, θά

1. Τὸν καντιανὸ ὄρο *Schematismus* πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἑλλήνας μελετητὰς τὸν μεταγράφουν ἀπλῶς στὰ ἑλληνικά - σχηματισμὸς. Ὁ Ἀναστάσιος Γιανναρὰς τὸν ἀποδίδει μὲ τὴν λέξη σχηματοποίηση. Αὐτὴν χρησιμοποιοῦμε κι' ἐμεῖς, ἐπειδὴ πιστεύουμε ὅτι ἀποτρέπει ἀπὸ τὶς παρερμηνεῖες στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ, ἔστω καὶ μόνο τὸν ἀγνοοῦντα τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, τὸ περιεχόμενο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ λέξη σχηματισμὸς χρησιμοποιεῖται συνήθως στὰ ἑλληνικά. Ἐπ' εὐκαιρία γνωρίζομε ὅτι ὁσάκις παραθέτομε κείμενο ἀπὸ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται στὶς σελίδες A VII - A 292, BII - B 349, τὸ παραθέτομε κατὰ τὴν μετάφραση ἐκείνου (Βλ. Im. Kant, *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, *Εἰσαγωγή, μετάφραση*, σχόλια Ἀναστασίου Γιανναρὰ, ἐκδόσεις Παπαζῆσης, Τόμ. Α', 1977, Τόμ. Β', 1979).

2. Ὁ T.E. Wilkerson, π.χ., ὑποστηρίζει (*Kant's Critique of Pure Reason. A Commentary for Students*, Oxford 1976, σ. 94) ὅτι τὸ κεφάλαιο ποῦ ἀναφέρεται στὴ σχηματοποίηση μπορεῖ νὰ ἀπαλειφθῇ, χωρὶς νὰ προκύψῃ κανένα νοηματικὸ κενὸ στὴν ὅλη *Κριτικὴ*. Ὡσαύτως ὁ Ν. Κ. Smith (*A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason*, New York 1962, σσ. 334 κ.ἑξ.) χαρακτηρίζει τὸ ἐν λόγω κεφάλαιο ὡς περιττὸ καὶ ἀσχετο πρὸς τὴν ὑπερβατικὴ φιλοσοφία.

3. Χαρακτηριστικὲς ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι οἱ ἀπόψεις τῶν W.H. Walsh καὶ J. Bennett. Ὁ πρῶτος βλέπει στὴ σχηματοποίηση μιὰ αἰσθητοποίηση τῶν κατηγοριῶν ὁ δεῦτερος τὴ διαφύλαξη τῆς ἐννοητικῆς τους φύσεως, συνάμα ὁμως καὶ τὴν προσπάθεια ὑπερβάσεως της. Βλ. W.H. Walsh, "Schematism", *Kant. A Collection of Critical Essays*. Ed. R.P. Wolff, New York 1967, σσ. 71 κ.ἑξ. J. Bennett, *Kant's Analytic*, Cambridge University Press 1966, σσ. 141 κ.ἑξ. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Bennett ἐρμηνεύει τὴν σχηματοποίηση ἀπὸ γλωσσολογικὴ κυρίως ἄποψη. Κριτικὴ τῆς ἐρμηνείας του βλ. W. Detel, "Zur Funktion des Schematismuskapitels in Kants Kritik der reinen Vernunft", *Kant - Studien* 69 (1978), 20.

μπορούσαν ωστόσο, εξεταζόμενα με γνώμονα την πηγή προελεύσεώς τους, να καταταγούν σε δύο κατηγορίες: α) εκείνα τα οποία όφείλονται σε γενικές φιλοσοφικές θέσεις των μελετητών και β) εκείνα τα οποία δημιουργούνται από τον τρόπο κατά τον οποίον ο ίδιος ο Κάντ εκθέτει την σχηματοποίηση και διαρθρώνει την επιχειρηματολογία επί της οποίας την θεμελιώνει. Χωρίς να παραγνωρίζουμε την σοβαρότητα των πρώτων, θα αναφέρουμε μόνο τα δεύτερα, διότι αυτά, ένεκα ακριβώς της προελεύσεώς τους, παρέχουν άφορμή για την διατύπωση κρίσεων που κλονίζουν έσωθεν την σχηματοποίηση και υποσκάπτουν τα θεμέλια επί των οποίων την εδόμησε ο Κάντ. Αυτά είναι τα ακόλουθα:

1ον. Ή σκοτεινότητα στον τρόπο εκθέσεως, κυρίως δε στην επιχειρηματολογία που προσάγει ο Κάντ για να κυρώσει την σχηματοποίηση και να καταδείξει την σπουδαιότητά της. Ή σκοτεινότητα είναι περισσότερο έντονη σε επί μέρους θέματα, καθώς και στα σημεία εκείνα όπου ο Κάντ φέρνει παραδείγματα, προκειμένου να καταστήσει έναργέστερες τις απόψεις που υποστηρίζει.

2ον. Ή ασάφεια που επικρατεί ως προς τον σκοπό στον οποίο πράγματι αποβλέπει ο Κάντ. Ο Κάντ δηλαδή δεν δηλώνει απερίφραστα τους στόχους που επιδιώκει με την σχηματοποίηση ούτε γνωστοποιεί κατά τρόπον αναντίρρητο τα αίτια που τον παρεκίνησαν στη διατύπωσή της. Αναφέρεται βέβαια στα θέματα αυτά, δεν παρέχει όμως ικανοποιητική απάντηση στις άπορίες που κατά την εξέτασή τους ανακύπτουν. Άρκετές άλλωστε από τις άποψεις που διατυπώνει διασαφηνίζουν τα μέν, συσκοτίζουν όμως τα δέ.

3ον. Ή άμφισημία που χαρακτηρίζει την πρώτη παράγραφο του κεφαλαίου στο οποίο ο Κάντ εκθέτει την σχηματοποίηση. Το γεγονός αυτό κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντικό. Ή παράγραφος αυτή αποτελεί κατ' ουσίαν εισαγωγή στην περί σχηματοποιήσεως θεωρία, ώστε κάθε ευάλωτο σημείο της να επιδρά αρνητικά στην αποτίμηση εκείνης. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί από τους μελετητές που αρνούνται να θεωρήσουν την σχηματοποίηση ως απάντηση σ' ένα νόμιμο φιλοσοφικό πρόβλημα, αντλούν τα πιο σοβαρά επιχειρήματά τους από την εισαγωγική παράγραφο. Γι' αυτό άλλωστε και άρκετοι από εκείνους που υποστηρίζουν τη νομιμότητά της και δικαιώνουν τον Κάντ και ως προς αυτήν του την διδασκαλία είτε διορθώνουν τα προβληματικά σημεία του κειμένου της περί ης ο λόγος παραγράφου είτε παρασιωπούν τα έρωτήματα που ανακύπτουν από αυτά. Τόσον όμως οι μέν όσον και οι δε αδυνατούν να φωτίσουν άρκετά από τα πράγματι σκοτεινά σημεία της σχηματοποιήσεως. Εκείνοι μέν, διορθώνοντας το κείμενο, μεγεθύνουν στην πραγματικότητα τα προβλήματα που ή μνημονευθείσα παράγραφος δημιουργεί· αυτοί δε, μη λαμβάνοντας υπ' όψιν όσα εις αυτήν γράφει ο Κάντ, παραθεωρούν μια καθοριστική για την διαμόρφωση της σχηματοποιήσεως αίτια.

Από τα άνωτέρω καταφαίνεται ότι η περί σχηματοποιήσεως θεωρία

του Κάντ εξακολουθεῖ νά ἀποτελῇ πρόβλημα παρὰ τίς προσπάθειες ποῦ ἔχουν ἀναληφθῇ γιά τήν κατανόησή της καί τήν κατ' ἀξίαν ἀποτίμησή της. Πρὸς λύση του ἀπαιτεῖται νά δοθῇ ἀπάντηση στὰ ἐξῆς κυρίως ἐρωτήματα: α) Σέ τί ἀποσκοπεῖ ὁ Κάντ μὲ τὴ σχηματοποίηση. Μὲ ἄλλα λόγια, ποιό εἶναι τὸ πρόβλημα, τὴ λύση τοῦ ὁποίου ἐπεδίωξε μὲ τὴν θεωρία του αὐτή; β) ἔάν τὸ πρόβλημα αὐτό, ὁποιοδήποτε δειχθῇ ὅτι εἶναι, ἀνήκῃ αὐτοδικαίως στὴν *Κριτική*⁴, καί ἔάν ἡ ἐξέτασή του ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν στοχοθεσία της καί τὴν ἐν γένει οἰκονομία τῆς θεματικῆς της; γ) ἔάν συγκεντρῶνῃ τίς προϋποθέσεις ποῦ ἀπαιτοῦνται γιά τὴν ἔνταξή του στὴν ἐν γένει φιλοσοφικὴ προβληματικὴ. Ἄν δηλαδὴ πρόκειται γιά νόμιμο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας ἢ γιά μιὰ κάποια ἀπορία τοῦ Κάντ.

Στὴν ἀπάντηση τῶν ἀνωτέρω ἐρωτημάτων ἀποσκοποῦμε μὲ τὴν παρούσα μελέτη μας. Πρὸς τοῦτο δὲν θὰ περιορισθοῦμε στὶς ἀπόψεις ποῦ γιά τὴν σχηματοποίησιν διατυπώνει ὁ Κάντ στὴν *Κριτική*, ἀλλὰ θὰ ἐρευνήσουμε καί ὅ,τι περὶ αὐτῆς γράφει σὲ ἄλλα του ἔργα. Ἰδιαίτερα θὰ ἐξετάσουμε τὴ συλλογιστικὴ μὲ τὴν ὁποίαν διαρθρώνει τὴν ἐπιχειρηματολογία του καί δείχνει τὸν ἐσωτερικὸ δεσμὸ ποῦ συνέχει τὴν σχηματοποίηση μὲ ἄλλες, ἀναμφισβήτητα θεμελιώδεις, διδασκαλίες του. Θὰ ἀρχίσουμε τὴν μελέτη μας μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος ποῦ ἀπασχολεῖ τὸν Κάντ στὴν πρώτη παράγραφῳ τοῦ ὁμωνύμου κεφαλαίου τῆς *Κριτικῆς*. Οἱ ἀπόψεις ποῦ διατυπώνει ὁ Κάντ ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, παρὰ τὴν ἀμφισημία τους, παρέχουν, νομίζομε, τὸν μίτο ποῦ, καταλλήλως χρησιμοποιούμενος, ὀδηγεῖ στὴν ἀπάντηση τῶν ἐρωτημάτων ποῦ ἀναφέραμε.

II

Η ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ

1. Ὑπαγωγή καί Ὁμοειδέια

Ὁ Κάντ, προτοῦ ἀρχίσῃ τὴν ἐκθεση τῆς σχηματοποιήσεως, ἀναφέρεται στὴν ὑπαγωγή (Subsumtion), σ' ἐκείνη δηλαδὴ τὴ νοητικὴ λειτουργία κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ δεδομένη ἐποπτεία ὑπάγεται ὑπὸ μίαν καθαρὴ ἔννοια τοῦ νοῦ *a priori*. Σκοπὸς του δὲν εἶναι νά ἐξετάσῃ τὴν ὑπαγωγή στὶς λεπτομέρειές της, ἀλλὰ, λαμβάνων ὡς δεδομένη τὴν ἀξία της⁵, νά τονίσῃ

4. Ὃπου γράφουμε *Κριτική*, ἐννοοῦμε τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*.

5. Ὁ Κάντ καταδεικνύει τὴν ἀξία τῆς ὑπαγωγῆς κυρίως στὰ *Προλεγόμενα* (ἐξεδόθησαν τὸ 1783), τοῦτο ὅμως δὲν ὑποδηλώνει ὅτι δὲν τὴν εἶχε διαπιστώσει, ὅταν ἔγραφε τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου* (α' ἐκδόση, 1781). Εἰς αὐτὰ (§ 20, ἐκδ. K. Vorländer, Leipzig [Felix Meiner] 1920, σ. 57 κ.ἐξ.) ὑποστηρίζει ὅτι μὲσω τῆς ὑπαγωγῆς ἡ καθαρὴ ἔννοια τοῦ νοῦ παρέχει στὴν ἐμπειρικὴ κρίσιν καθολικὴ ἰσχὺ. Τοῦτο συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ καθαρὴ ἔννοια ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὑπάγεται ἡ ἐμπειρικὴ ἐποπτεία καθορίζει τὴν μορφή τῆς κρίσεως ἐν γένει κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἐποπτεῖαν καὶ συνδέει τίς ἐποπτεῖες τῆς ἐμπειρικῆς συνειδήσεως σὲ μίαν συνειδήσιν καθόλου. Περὶ τῆς τελευταίας πβ. E. Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Τόμ. 2ος, Berlin 1922 (ἐπανατύπωση, Darmstadt 1974), σ. 668.

τῇ σημασίᾳ πού γιά τή λειτουργία της ἔχει ἡ ὁμοειδεια (Gleichartigkeit), ἡ ἀρχὴ δηλονότι ἐκείνη ἡ ὁποία, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὑπερβατικὴ ἀρχὴ τῶν γενῶν, προϋποτίθεται ὑποχρεωτικά στοὶ πολλαπλὸ κάθε δυνατῆς ἐμπειρίας⁶. Στὴν ἐπιθυμία του νὰ καταστήσῃ ἐναργέστερες τὶς ἀπόψεις πού διατυπώνει, προσάγει καὶ ἓνα παράδειγμα. Τὸ παράδειγμα ὅμως αὐτὸ ὀδηγεῖ, ὅσον ἀφορᾷ τῇ φύσει τῶν ὑπαγομένων, σὲ τελείως διαφορετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ ἐκεῖνα πού ὡς πρὸς αὐτὴν συνάγονται ἀπὸ ὅσα ὁ Κάντ ἀρχικῶς γράφει. Τίθεται λοιπὸν αὐτοδικαίως τὸ ἐρώτημα, τί φρονεῖ ὁ Κάντ ὡς πρὸς τὴ φύση τῶν ὑπαγομένων στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ κεφαλαίου στοὶ ὁποῖο ἀναπτύσσει τὴν σχηματοποίηση. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ προκαλεῖ ἐντονες ἀντιμαχίες, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἡ ἀπάντησή του δυσχεραίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάντ ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του, ἀλλὰ καί, κυρίως γι' αὐτό, ἐπειδὴ ἡ ἐν λόγῳ παράγραφος συνιστᾷ καθοριστικὸ παράγοντα γιά τὴν ἐρμηνεία τῆς σχηματοποιήσεως καθὼς καὶ γιά τὴν ἐν γένει ἀποτίμησή της.

Ἡ διαφωνία πού ἀναφύεται σχετικὰ μὲ τὴν ἀπάντηση πού πρέπει νὰ δοθῇ στοὶ ἀνωτέρω ἐρώτημα, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀρθῇ, διότι ὀφείλεται – ὅπως παρατηρήσαμε – στὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Κάντ διατυπώνει τὰ σκέψεις του. Ὁ Κάντ ἀρχικὰ γράφει: «σὲ κάθε ὑπαγωγῇ ἐνὸς ἀντικειμένου ὑπὸ μίαν ἔννοιαν... ἡ ἔννοια πρέπει νὰ περιέχῃ ὅ,τι παριστάνεται μὲ τὸ ἀντικείμενο πού πρόκειται νὰ ὑπαχθῇ ὑπ' αὐτήν»· διὰ τούτων δηλώνει σαφῶς ὅτι ὑπάγει ἀντικείμενα ὑπὸ ἔννοιες. Στὴ συνέχεια ὅμως σημειώνει: «ἡ ἐμπειρικὴ ἔννοια ἐνὸς πιάτου εἶναι ὁμοειδὴς μὲ τὴν καθαρὴ γεωμετρικὴ ἔννοια ἐνὸς κύκλου»⁷. Ἡ πρόταση αὕτη, ἐξεταζομένη ὅπως εἶναι διατυπωμένη, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Κάντ δὲν ὑπάγει ἀντικείμενα ὑπὸ ἔννοιες, ἀλλὰ ἔννοιες ὑπὸ ἔννοιες. Οὕτω φαίνεται νὰ ὑποστηρίξῃ δύο ἄκρως ἀντίθετες ἀπόψεις γιά τὴ φύση τῶν ὑπαγομένων.

Ἀσφαλῶς θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ἡ διατύπωση τοῦ παραδείγματος στὴν παρούσα μορφή του ὀφείλεται σὲ ἀβλεψία τοῦ Κάντ. Μιά τέτοια ὅμως ὑπόθεση δὲν φαίνεται πιθανή γιά τοὺς ἐξῆς λόγους: Ἡ ἐν λόγῳ παράγραφος ἀπαντᾷ πανομοιότυπα καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις τῆς κριτικῆς, πράγμα πού φανερώνει ὅτι ὁ Κάντ, προετοιμάζοντας τὴν δευτέρη ἐκδοχή, δὲν διεπίστωσε εἰς ἐκείνη τὴν ὑπαρξὴ σφαλμάτων, οὔτε ἔκρινε ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταβάλλῃ τὴ διατύπωσή της, γιά νὰ καταστήσῃ σαφέστερες τὶς ἀπόψεις του. Προσέτι τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων του γιά τὴν ὁμοειδεια μέχρι τὴν καταγραφή τοῦ

6. Πβ. Im. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, ἐκδ. R. Schmidt, Hamburg (Felix Meiner) 1967, A 654, B 682. Τοῦ λοιποῦ θὰ ἀναγράφουμε τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κάντ βραχυγραφικῶς ὡς ἐξῆς: *K.r.V.*, θὰ παραπέμπουμε δὲ καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις, δηλώνοντες τὴν μὲν πρώτη διὰ τοῦ Α, τὴν δὲ δευτέρα διὰ τοῦ Β.

7. *K.r.V.*, A 137, B 176.

παράδειγματος είναι τόσο μικρό, ώστε να θεωρηθεί άπιθανη ή περίπτωση άπροσεξίας του καί, κατά συνέπεια, να κρίνεται ως τουλάχιστο βεβιασμένη κάθε προσπάθεια διορθώσεως του κειμένου⁸. "Αλλωστε οι διορθώσεις, τις περισσότερες φορές, δείχνουν πώς ο μελετητής αντιλαμβάνεται τον συγγραφέα και όχι πώς ο συγγραφέας αντιλαμβανόταν πράγματι τις απόψεις που εκθέτει. Θα πρέπει να συμβαίνει κάτι άλλο. Γι' αυτό επιβάλλεται να εξετασθεί μήπως στη σκέψη του Κάντ διήκει κάποιο διανόημα το οποίο δεν γίνεται άμέσως αντιληπτό στον αναγνώστη. "Ισως λείπει μία διευκρίνιση του Κάντ σχετικά με τους όρους που χρησιμοποιεί, διευκρίνιση που για τον ίδιο μέν ήταν περιττή, για τον αναγνώστη του όμως αποδεικνύεται απαραίτητη.

"Όπως είπαμε, το όλον πρόβλημα δημιουργείται, επειδή στη μία περίπτωση ο Κάντ γράφει αντικείμενο, ενώ στην άλλη, εμπειρική έννοια. Για να δούμε λοιπόν αν πράγματι υποστηρίξει δύο αντίφατικές απόψεις ως προς τη φύση των υπαγομένων, θα πρέπει να εξετάσουμε τί έννοει με τον όρο αντικείμενο. Είναι βέβαια γνωστό ότι ο Κάντ διασχίζει το αντικείμενο εις νοούμενο και εις φαινόμενο, μόνο δε το δεύτερο θεωρεί ως γνωστικά προσιτό στον άνθρωπο⁹. Φρονεί όμως ότι και αυτού η γνώση επιτυγχάνεται με την βοήθεια έννοιων, αφού μέσω αυτών παριστάνεται κάθε τι είτε *in abstracto* είτε *in concreto*¹⁰. "Ο Κάντ αναζητεί την έννοια του πράγματος, γιατί αυτή αποτελεί το μέσο καταλήψεώς του. Οι έννοιες ενεργούν ως λαβές της καταλήψεως, ιδιότητα που βεβαιώνεται και από την ίδια την έτυμολογία τους¹¹. "Όταν λοιπόν ο Κάντ γράφει αντικείμενο, έννοει το φαινόμενο, όχι όμως στην μορφή που αυτό συλλαμβάνεται από την ατομική συνειδηση, αλλά μετά από την σύνδεσή του προς μία συνειδηση καθόλου· μέσω της συνδέσεως αυτής αποκτά το φαινόμενο πραγματικότητα, εκφεύγει δηλαδή από την περιοχή της εμπειρικής κρίσεως και εισέρχεται στην περιοχή της καθολικής κρίσεως. Κατά συνέπεια, γράφων ο Κάντ «*εμπειρική έννοια ενός πιάτου*» έχει κατά νου τον τρόπο κατά τον οποίον το πιάτο καθίσταται αντιληπτό από μās, όπως δηλαδή το

8. Άπροσεξία καταλογίζει στον Κάντ, ανάμεσα σε άλλους, και ο T.K. Swing (*Kant's Transcendental Logic*, London 1969, σ. 86), γι' αυτό και προβαίνει σε διόρθωση του κειμένου. Κατά τον Swing η πρόταση: «*η εμπειρική έννοια ενός πιάτου είναι όμοειδής με την καθαρή γεωμετρική έννοια ενός κύκλου*» πρέπει να διορθωθεί ως εξής: «*Το εμπειρικό αντικείμενο (ή η εμπειρική παράσταση) ενός πιάτου είναι όμοειδής με την καθαρή γεωμετρική έννοια ενός κύκλου*».

9. *K.r.V.*, A 249 - A 253, B 305 - B 309.

10. Πβ. Kant's Handschriftlicher Nachlass, Τόμ. III, *Logik*, Έκδ. Πρωσσικής Άκαδ., Τόμ. XVI, Berlin - Leipzig 1924, σ. 554, 2874. Πβ. και R. Stuhlmann - Laeisz, *Kants Logik. Eine Interpretation auf der Grundlage von Vorlesungen, veröffentlichten Werken und Nachlass*, Berlin - New York 1976, σσ. 74 - 89.

11. "Ο ίδιος ο Κάντ χρησιμοποιεί τα έτυμολογικά δεδομένα της λέξεως έννοια (*Begriff*). Πβ. *K.r.V.*, A 103. Περί της σημασίας της έννοιας στον Κάντ, πβ. και K.E. Schorr, "Der Begriff bei Kant und Frege", *Kant - Studien* 58 (1967).

γνωρίζομε, ἀφοῦ λάβουν χώρα οἱ διεργασίες ἐκεῖνες ποῦ καθιστοῦν τὸ ἀντικείμενο φαινόμενο, γνωστικὰ δηλαδὴ προσιτὸ στὸν ἄνθρωπο. Τὸ πιάτο δὲν τὸ ἀντιλαμβάνομεθα καθὼς πιάτο· ὡς τοιοῦτο ἀποτελεῖ πρᾶγμα καθ' αὐτὸ, ἀπρόσιτο γνωστικὰ σὲ μᾶς. Τὸ ἀντιλαμβάνομεθα ὡς φαινόμενο, ὅπως δηλαδὴ τὸ συλλαμβάνομε μέσω τῆς ἀντιληπτικῆς μας ἰκανότητος, μὲ ἄλλα λόγια, ὡς παράσταση, ὡς ἐμπειρικὴ δηλαδὴ ἔννοια.

Συνεπῶς ὁ Κάντ ἔχει μὲν κατὰ νοῦν τὴν ὑπαγωγή τῶν ἀντικειμένων ὑπὸ ἔννοιες, ἀναφέρει ὅμως τίς τελευταῖες, ἐπειδὴ σ' αὐτὲς μετασχηματίζονται ἐκεῖνα. Γιὰ τὸν Κάντ σημασία ἔχει τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ ὅταν ὑπᾶγῃ τὸ πιάτο ὑπὸ τὴν γεωμετρικὴ ἔννοια τοῦ κύκλου – δικαιοῦται δὲ νὰ προβάλῃ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ ἐπειδὴ μεταξὺ τους ἐπικρατεῖ ὁμοειδέα – δὲν κάμνει τὴν οὐσία τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐπισημαίνῃ τὴν ἀντιστοιχία ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ μὲν καὶ στὴ δέ. Ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ὅ,τι νοεῖται σ' αὐτὴν ἐποπτεύεται σ' ἐκεῖνο, τὸ καθαρὸ δηλαδὴ βρίσκει τὴν ἀντιστοιχία του στὸ ἐμπειρικὸ, αὐτὴ δὲ ἡ ἀντιστοιχία κυρῶναι τὴν πραγματικότητά του.

Γιὰ τὸν Κάντ λοιπὸν δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα ἡ φύση τῶν ὑπαγομένων. Πρόβλημα γι' αὐτὸν ἀποτελεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ὁμοειδεΐας γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ὑπαγωγῆς. Τὸ παράδειγμα ποῦ προσήγαγε ἐπειθε γιὰ τὴν ἀξία τῆς ὑπαγωγῆς, διότι ἔδειχνε ἀναντίρρητα ὅτι μέσω αὐτῆς βεβαιώνεται ἡ πραγματικότητα τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν, συγχρόνως ὅμως καθιστοῦσε σαφές ὅτι χωρὶς τὴν ὁμοειδέα ἡ λειτουργία τῆς εἶναι ἀδύνατη. Τοιοῦτο-τρόπως ὁ Κάντ ἔφθανε σ' ἓνα ὀριακὸ σημεῖο τῶν ἐρευνῶν του, γιατί ἐγνώριζε ὅτι ἡ ὁμοειδέα, τὴν ὁποία εἶχε θέσει ὡς ἀπαραίτητο ὅρο τῆς ὑπαγωγῆς, δὲν ἀπαντοῦσε ἀνάμεσα στὶς καθαρὰς ἔννοιες τοῦ νοῦ, τίς κατηγορίες δηλαδὴ, καὶ τὰ φαινόμενα. Τὴν σοβαρότητα τοῦ προβλήματος ποῦ ἀντιμετωπίζει ὁ Κάντ τὴν κατανοοῦμε πληρέστερα, ἂν ἐξετάσουμε τὸ μνημονευθὲν παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν γνωστικῶν πηγῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐκπηγάζουν ἐκεῖνα ποῦ σ' αὐτὸ ἀναφέρονται.

Ὅπως ἤδη εἶπαμε, τὰ ὑπαγόμενα εἶναι ἀφ' ἐνός μὲν τὸ πιάτο, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ καθαρὴ γεωμετρικὴ ἔννοια τοῦ κύκλου. Ἐκεῖνο εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας· αὐτὴ, προϊόν τῆς νοήσεως, ἀποκτᾷ δὲ περιεχόμενο, ἐπειδὴ μέσω ἐκείνου καθίσταται προσιτὴ τὴν ἐποπτεία. Παρὰ τὸ πρᾶγμα λοιπὸν ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ γεωμετρικοῦ κύκλου, ἡ στρογγυλότητα δηλαδὴ, εἶναι καθαρὴ a priori ἔννοια, δὲν ἐντάσσεται στὶς ψιλὰς ἔννοιες, στὶς χωρὶς δηλαδὴ ἐποπτεία καὶ χωρὶς ἀντίκρουσμα τὴν πραγματικότητα ἔννοιες. Χάριν τῆς ὑπαγωγῆς, καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς σὲ δεδομένα τῆς ἐποπτείας, χωρὶς νὰ φαλκιδεῖται ἡ καθαρότητά της. Τὰ ἐπακόλουθα λοιπὸν τῆς ὑπαγωγῆς βεβαιώνουν ὅτι αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς καὶ μόνο μὴ λογικὴ ἀσκηση, ἀλλὰ νοητικὴ λειτουργία, καὶ μάλιστα λειτουργία ποῦ συνδέει τὴν ἐμπειρικὴ συνείδηση μὲ μιά συνείδηση ἐν γένει. Ἐπακόλουθο τῆς συνδέσεως αὐτῆς εἶναι ἡ ἐμπειρικὴ κρίση ποῦ δομεῖται ἐπὶ τῆς πρώτης νὰ ἀποκτᾷ τὴν ἰσχὺ ποῦ χαρακτηρίζει τὴ δεύτερη.

Κατά συνέπεια η ύπαγωγή καθορίζει τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο τα δεδομένα της έποπτείας μπορούν να χρησιμοποιούνται στο κρίνειν εν γένει¹². Για να λειτουργήσει όμως η ύπαγωγή απαιτείται η όμοειδεια: εάν η ύπαγωγή γίνη έρήμην της όμοειδείας, οδηγεί στην παραποίηση των ένεργημάτων του νοϋ, ή συμβολή της δέ στη γνώση καθίσταται όχι μόνον μηδενική, αλλά και άρνητική.

Διά της ύπαγωγής λοιπόν τό αντίκειμενο της έμπειρίας και η καθαρή γεωμετρική έννοια συσχετίζονται πρός άλλαλα, σύμφωνα βέβαια πρός ένα κανόνα. Ό κανών αυτός είναι δημιούργημα της κριτικής ικανότητας του νοϋ¹³, ή έφαρμογή του δέ κυρώνεται από τό αποτέλεσμα πού η ύπαγωγή έχει για την γνώση. Αυτό είναι η κατάδειξη της πραγματικότητας της καθαρής έννοιας μέσω της έμπειρικής έποπτείας. Η έποπτεία έπομένως βεβαιώνει την πραγματικότητα της καθαρής γεωμετρικής έννοιας, πιστοποιεί δηλαδή την ύπαρξη ενός αντικειμένου πού έχει τις ιδιότητες πού απέδόθησαν σ' εκείνη. Όλη αυτή η διεργασία προϋποθέτει την ύπαγωγή, ή όποια όμως προϋποθέτει την όμοειδεια. Κατά συνέπεια, χάριν της όμοειδείας νομιμοποιείται η μετάβαση από τό έμπειρικό αντίκειμενο – πιάτο – στην καθαρή γεωμετρική έννοια – στρογγυλότητα γεωμετρικού κύκλου –, αλλά και η έφαρμογή αυτής εις εκείνο. Τόσον η μετάβαση όσο και η έφαρμογή επιβάλλονται από τη φύση του νοϋ μας, ό όποιος, επειδή δέν έποπτεύει αλλά μόνο νοεί, άδυνατεί να προσδώσει ύπαρξη στα αντικείμενα μέσω της παραστάσεως πού γι' αυτά σχηματίζει¹⁴.

2. Φαινόμενο και κατηγορία

Τά συμπεράσματα πού συνάγονται από τό μνημονευθέν παράδειγμα χρησιμεύουν στον Κάντ ως γέφυρα μεταβάσεως εις άλλο γένος: του παρέχουν δηλαδή την εύκαιρία να έξετάσει άν είναι δυνατή η ύπαγωγή των φαινομένων υπό τις κατηγορίες. Για ποιό λόγο ό Κάντ προτάσσει του θέματος αυτού παράδειγμα πού βεβαιώνει ότι οι καθαρές γεωμετρικές έννοιες έφαρμόζουν σέ δεδομένα της έποπτείας, δείχνει ό τρόπος δημιουργίας των μαθηματικών αντικειμένων καθώς και οι συνέπειες πού έχει αυτός για την έγκυρότητα της μαθηματικής γνώσεως. Τόσο εκείνος

12. Im. Kants, *Prolegomena*, ένθ' άνωτ., σ. 58. Πβ. και άνωτ., σημ. 5.

13. *K.r.V.*, A 132, B 172. Περί του νοϋ ως της ικανότητας για κανόνες, πβ. I.N. Θεοδωρακοπούλου, «Διάνοια, δύναμις της κρίσεως και νοϋς στον Κάντ», *Αρχ. Φιλολ. και Θεωρ. των έπιστημών*, 10 (1939), 1 κ' έξ.

14. *K.r.V.*, B 139. Την άποψη αυτή διατυπώνει ό Κάντ στην B έκδοση της *Κριτικής*, στο κεφάλαιο όπου διαπραγματεύεται την ύπερβατική παραγωγή των καθαρών έννοιών της νοήσεως. Ός γνωστό τό θέμα αυτό ό Κάντ τό έξετάζει διαφορετικά στην A έκδοση και διαφορετικά στη B. Για τά προβλήματα πού δημιουργούνται από την διαφορετική αυτή έξέταση πβ. F. Delekat, *Immanuel Kant, Historisch – Kritische Interpretation der Hauptschriften*, Heidelberg 1963, σσ. 83 κ' έξ. Πβ. και M.C. Washburn, "The Second Edition of the Critique: Toward an Understanding of its Nature and Genesis", *Kant – Studien* 66 (1975) 277-290.

όσο και αυτές επιτρέπουν στον Κάντ να αντιπαραβάλει τὰ ἀντικείμενα τῶν μαθηματικῶν πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας και νὰ ἐξετάσει ἂν ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὴν γνώση τῶν μὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἰσχύσει και γιὰ τὴ γνώση τῶν δέ.

Τὰ ἀντικείμενα τῶν μαθηματικῶν εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ και δεκτικά τῆς ὑπαγωγῆς και *a priori* καθωρισμένα¹⁵. Τοῦτο ὀφείλεται στὸν τρόπο κατασκευῆς τους. Ἡ ἐννοια ἑνὸς μαθηματικοῦ ἀντικειμένου δίδεται στὴν ἐποπτεία *a priori* ἐκ κατασκευῆς, ὁ τρόπος δὲ δημιουργίας τῆς συνεπάγεται τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά της, βεβαιώνει δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος ποὺ ἔχει τὶς ιδιότητές της¹⁶. Ἀποτέλεσμα τοῦτου εἶναι ἡ μαθηματικὴ γνώση νὰ κυρώνεται ἀπὸ τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ ἀντικειμένου της, αὐτὸς δὲ συντελεῖ ὥστε ὁ μαθηματικὸς νὰ ἐποπτεύῃ ὅ,τι νοεῖ και ἐπομένως νὰ ἐξετάζῃ τὸ καθόλου στὸ ἐπὶ μέρους.

Τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ στερεῖται ὁ φιλόσοφος· αὐτὸς ἐξετάζει τὸ ἐπὶ μέρους στὸ καθόλου, ἡ γνώση δὲ τὴν ὁποία ἀποκτᾷ εἶναι γνώση τοῦ λόγου ἐξ ἐννοιῶν και ὄχι ἐκ κατασκευῆς. Πῶς συμβαίνει αὐτό, ἐξηγεῖ ὁ Κάντ καταγράφων τὸν τρόπο κατασκευῆς ἑνὸς τριγώνου. «Κατασκευάζω», γράφει στὴν Ὑπερβολικὴ Μεθοδολογία, «ἓνα τρίγωνο, παριστώντας τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐννοια αὐτὴ εἴτε μὲ τὴ φαντασία μόνο... εἴτε, σὲ συμφωνία μὲ αὐτὴ, πάνω στὸ χαρτί. Καὶ στὶς δύο ὁμως περιπτώσεις ἀπόλυτα *a priori*, χωρὶς νὰ ἔχω ἀρυσθῇ τὸ πρότυπο ἀπὸ καμμιά ἐμπειρία»¹⁷. Ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι ξένη πρὸς τὸν φιλόσοφο, μὲ ἀποτέλεσμα αὐτὸς νὰ ἐξετάζῃ, ὅπως εἴπαμε, τὸ ἐπὶ μέρους στὸ καθόλου και κατὰ συνέπεια ἡ γνώση ποὺ ἀποκτᾷ εἶναι γνώση ἐξ ἐννοιῶν. Οἱ ἐννοιες ὁμως μὲ τὶς ὁποῖες ἐργάζεται ὁ φιλόσοφος και οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸ ἐργαλεῖο τῆς δουλειᾶς του πρέπει νὰ ἐφαρμόζουν στὰ φαινόμενα· ἐὰν αὐτὸ δὲν συμβαίνει, μεταπίπτουν σὲ ψιλὰ ἐννοήματα.

15. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίδει ὁ Κάντ (*K.r.V.*, Β ΧΙ) στὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Θαλῆς «ἀπέδειξε» τὸ ἰσόπλευρο ἢ, σύμφωνα μὲ τὴν διόρθωση τοῦ Κ. Rosenkranz, στηριζόμενη σὲ σημείωση τοῦ ἰδίου τοῦ Κάντ, τὸ ἰσοσκελὲς τρίγωνο. Κατέδειξε δηλαδὴ, ὅπως ἱστορεῖ ὁ Πρόκλος (*In primum Euclidis elementorum librum commentarii*, Ed. G. Friedlein, Lipsiae 1873, σ.250) ὅτι «παντός ἰσοσκελοῦς τριγώνου αἱ πρὸς τὴ θάσει γωνίαι ἴσαι εἰσίν». Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Κάντ φανερῶνει τὴν ἐπὶ τῆς φύσεως τῶν μαθηματικῶν ἀντικειμένων θέση του. Περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Θαλῆς ἀπέδειξε τὸ ὑπὸ τοῦ Πρόκλου μνημονευόμενο θεώρημα πβ. και Th. Heath, *A History of Greek Mathematics*, Τόμ. 1ος, Oxford 1965 (α' ἐκδόση, 1921), σσ. 130 κ.ἐξ. Πβ. και Ε.Σ. Σταμάτη, *Ἱστορία τῶν Ἑλληνικῶν Μαθηματικῶν. Ἀριθμητικὴ – Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἑλληνικῆς Γεωμετρίας*, Ἀθῆναι 1980², σσ. 168 κ.ἐξ.

16. Πβ. Im. Kant, *Über eine Entdeckung*, πρῶτο τμήμα, βλ. ἐκδόση Πρωσσιακῆς Ἀκαδημ., Τόμ. VIII, Berlin - Leipzig 1923, σ. 191.

17. *K.r.V.*, Α 713 – 714, Β 741 – 742. Πβ. και Im. Kant, *Über eine Entdeckung*, ἐνθ' ἄνωτ. Γιὰ τὴν σημασία τῆς κατασκευῆς (*Konstruktion*) στὸν Κάντ πβ. K. Mainzer, "Objektivität durch konstruktive Verfahren. Zur Präzisierung des Kantischen Schematismus in der mathematischen Grundlagenforschung", *Kant - Studien* 66 (1975), 452-454.

Κατά ταῦτα, παραβάλλων ὁ Κάντ τὸν μαθηματικὸ πρὸς τὸν φιλόσοφο, παρατηρεῖ ὅτι ὁ δεῦτερος συναντᾷ μιὰ δυσχέρεια ποῦ δὲν ἀντιμετωπίζει ὁ πρῶτος, ὀφείλεται δὲ αὐτὴ στὴ φύση τῶν ἀντικειμένων ποῦ ἀπαρτίζουν τὴ θεματικὴ του. Συγκεκριμένα, ὁ φιλόσοφος ἔχει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὶς καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ, τὶς κατηγορίες δηλαδὴ, μὲ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ φθάσῃ στὴ γνῶση ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα καὶ ἀποτελοῦν τὸ προσιτὸ γι' αὐτὸν γνωστικὸ ἀντικείμενο. Οἱ κατηγορίες, ὡς καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ, νοοῦνται *a priori* πρὸ τῆς ἐμπειρίας, πλὴν ὅμως καὶ χάριν τῆς ἐμπειρίας¹⁸: ἐάν δὲν συνέβαινε αὐτό, θὰ ἀποτελοῦσαν ἐνεργήματα τοῦ νοῦ, χωρὶς γνωστικὸ περιεχόμενο. Γιὰ νὰ καταδειχθῇ ὅμως ἡ ἀναφορά τους στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, ἐπιβάλλεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη τῆς νομιμότητάς τους – ἀπόδειξη ποῦ ὁ Κάντ προσήγαγε στὴν Ὑπερβατικὴ Παραγωγή – καὶ ἡ ἀπόδειξη τῆς ἐφαρμογῆς τους στὰ φαινόμενα, δηλαδὴ ἡ ὑπαγωγή αὐτῶν ὑπὸ ἐκείνες.

Ἀφορμώμενος λοιπὸν ὁ Κάντ ἀπὸ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φύσεως τῶν μαθηματικῶν ἀντικειμένων, ἀναζητεῖ τρόπο συσχέτισεως κατηγοριῶν καὶ φαινομένων. Κυρίως ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ὑπαγωγή συντελεῖ ὥστε ἡ μὲν καθαρὴ γεωμετρικὴ ἔννοια νὰ καθίσταται προσιτὴ στὴ γνῶση, ἡ δὲ ἐμπειρικὴ νὰ ἀποβαίῃ χρήσιμη σ' αὐτὴν, τοῦ δημιουργεῖ τὸ ἐρώτημα ἀν ὅ,τι ἰσχύει μεταξὺ καθαρῶν γεωμετρικῶν ἐννοιῶν καὶ κατ' αἴσθησιν δεδομένων ἰσχύη καὶ μεταξὺ κατηγοριῶν καὶ φαινομένων. Ἄν δηλαδὴ τὰ φαινόμενα ὑπάγονται ὑπὸ τὶς κατηγορίες. Ἀσφαλῶς ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ γιὰ λόγους οἰκονομίας τῆς ὅλης Κριτικῆς. Ἡ καταφατικὴ ὅμως ἀπάντηση προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι μεταξὺ κατηγοριῶν καὶ φαινομένων δὲν ἀπαντᾷ ὁμοειδεῖα. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Κάντ ἔθεσε ὡς ὄρο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ὑπαγωγῆς τὴν ὁμοειδεῖα, ὤφειλε νὰ ἀπαντήσῃ ἀρνητικὰ στὸ ἀνακῦψαν ἐρώτημα, ἐρώτημα ποῦ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ὅσα ἔχομε ἀναφέρει, γεννᾶται ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ τὴν ὁποῖαν ἐχρησιμοποίησε ὡς δείκτη πορείας στὴν ἐρευνά του. Παρὰ ταῦτα ὅμως καὶ ἐνῶ ὁ Κάντ τονίζει τὴν ἀπουσία τῆς ὁμοειδεῖας, διατυπώνει τὴν ἀποψη, τὴν ὁποία μάλιστα προβάλλει μὲ ἐμφαση θέσεως, ὅτι ἡ ὑπαγωγή τελεῖται καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὶς καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ καὶ τὰ φαινόμενα¹⁹. Τοῦτο λαμβάνει ὡς δεδομένο, γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸ ἀποδεικνύει. Ἐκεῖνο ποῦ τὸν ἀπασχολεῖ δὲν εἶναι ὅτι ἡ ὑπαγωγή συμβαίνει, ἀλλὰ πῶς συμβαίνει. Τὰ ἐπιχειρήματα ποῦ προσήγαγε στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τῆς Ὑπερβατικῆς Ἀναλυτικῆς²⁰ γιὰ νὰ διακρίνῃ τὸ *quid juris* ἀπὸ τὸ *quid facti* ἔχουν προετοιμάσει τὸν ἀναγνώστη του γιὰ μιὰ τέτοια στάση. Θεωρεῖ λοιπὸν τὴν ὑπαγωγή ὡς γεγονός, φρονεῖ δὲ ὅτι ἀναλύνων τὸν τρόπο τελεσεῶς τῆς καὶ καταδεικνύων τὴν ἀναγκαιότητά της,

18. *K.F.V.*, A 310, B 367.

19. *K.F.V.*, A 138, B 177.

20. A 84, B 116.

θά πείση για τή λειτουργία της και έπομένως θά άποσειση τήν πιθανήν έναντίον του μομφή ότι εισάγει στην *Κριτική* όχι άπλως έννοιες έξ ύφαρπαγής, αλλά, πράγμα χειρότερο, τεχναστές νοητικές λειτουργίες. Γιατί θεωρεί ως άναγκαία τήν έφαρμογή τών κατηγοριών στα φαινόμενα, είναι σαφές. Ό Κάντ γνωρίζει καλύτερα άπό κάθε άλλον ότι στην περίπτωση πού, άδιάφορο για ποιό λόγο, άποκλεισθή ή δυνατότητα ύπαγωγής τών φαινομένων στις κατηγορίες, όλόκληρο τó οικοδόμημα τής *Κριτικής* θά καταπέσει, άφου δέν θά έχη καμμία άξία για τόν κόσμο τών φαινομένων, τήν περιοχή δηλαδή εκείνη πού ό ίδιος καθώρισε ως τήν μόνη γνωστικά προσιτή στόν άνθρωπο. Οι κατηγορίες τότε μεταπίπτουν σέ ψιλές έννοιες, μέ πρώτο έπακόλουθο ή παραγωγή τους, ή κατάδειξη δηλαδή τής νομιμότητάς τους πού μόλις πρό όλίγου είχε έπιτύχει, νά κρίνεται ως έπιμελώς συγκεκαλυμμένο σόφισμα. Ός εάν λοιπόν είχε άφ' ένός μέν ανατάμει τις κατηγορίες και γνωρίσει έπακριβώς τή φύση τους, άφ' έτέρου δέ διεισδύσει στόν πυρήνα τών φαινομένων, διατυπώνει τήν άποψη ότι εκείνες έφαρμόζουν σ' αυτά, γίνονται δηλαδή προσιτές στην κατ' αίσθηση έποπτεία. Χωρίς νά φέρνη, όπως παρατηρήσαμε, κανένα έπιχείρημα πού νά κυρώνη τήν άποψη του αύτή, πράγμα πού όπωσδήποτε προβληματίζει έντονα τόν αναγνώστη του, μνημονεύει²¹ εκείνο πού καθιστά δυνατή τήν ύπαγωγή τών φαινομένων στις κατηγορίες και πού άναπληροί τήν άπουσία τής όμοειδείας. Ός τοιούτο ύπολαμβάνει τó υπερβατικό σχήμα, ένα δηλαδή τρίτο όρο, τρίτο άπό τήν άποψη ότι παρεμβαίνει ανάμεσα στους δύο άλλους, στην κατηγορία δηλαδή και τó φαινόμενο, και λειτουργεί ως συνδετικός άρμός μεταξύ τους. Αυτό τó τρίτο, ένεκα τής ιδιούπου φύσεώς του, αίρει τά διεστώτα, γεφυρώνει δηλαδή τήν μεταξύ κατηγορίας και φαινομένου άπόσταση.

21. *Kr.V.*, A 138, B 177

III

Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ

1. Σχήμα και νοῦς

Ὁ Κάντ, ὅπως παρετηρήσαμε, θεωρεῖ ὡς ἀναγκαῖα τὴν ὑπαγωγή τῶν φαινομένων ὑπὸ τὶς κατηγορίες, γι' αὐτὸ καὶ δὲν προσάγει ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ καταδείξῃ τὴν πραγματικότητα τοῦ ὑπερβατικοῦ σχήματος. Ὡς ἐάν εἶχε μελετήσει τὸ ὅλον θέμα καὶ ἀνακοινώνει τῶρα τὰ πορίσματα τῆς μελέτης του, ἀποφαίνεται²² ὅτι σχῆμα, ὁ ὅρος δηλαδὴ ποὺ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ἀναφορά τῶν κατηγοριῶν στὰ φαινόμενα, εἶναι ὁ ὑπερβατικός προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου. Ἀσφαλῶς ἡ ἀπόδοση στὸ χρόνο τῆς ιδιότητος αὐτῆς δὲν γίνεται αὐθαίρετα, ἀλλὰ οὔτε καὶ κατὰ τρόπο ἀπόλυτα πειστικό. Κυρίως θεμελιώνεται στὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ συνεπάγεται ἡ θεώρηση τοῦ χρόνου ὡς μορφολογικοῦ ὅρου τοῦ πολλαπλοῦ τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως καὶ συνδέσμου ὁλων τῶν παραστάσεων. Ὡς τοιοῦτος ὁ χρόνος περιέχει ἓνα *a priori* πολλαπλὸ στὴν καθαρὴ ἐποπτεία. Ἐπ' αὐτῶν στηριζόμενος ὁ Κάντ, ἐπάγεται ὅτι ἓνας ὑπερβατικός προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου εἶναι ὁμοειδῆς τόσο πρὸς τὴν κατηγορίαν ὅσο καὶ πρὸς τὸ φαινόμενο. Στὸ ἐρώτημα ὅμως πῶς καταδεικνύεται ἡ ὁμοειδεια αὐτῆ, ἡ ἀπάντησις τοῦ Κάντ δὲν εἶναι σαφής, μόνο συμπερασματικῶς ἀπὸ ὅσα λέγει μὴ πορεῖ νὰ ἐξαχθῇ. Μὲ βάση αὐτά, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ὁμοειδῆς μὲν πρὸς τὴν κατηγορίαν, ἐνεκα τῆς καθολικότητός του καὶ τῆς *a priori* δομῆσεώς του ἐπὶ ἐνός κανόνος· ὁμοειδῆς δὲ πρὸς τὸ φαινόμενο, ἐπεὶ περιέχεται σὲ κάθε ἐμπειρικὴ παράστασις τοῦ πολλαπλοῦ. Χωρὶς ἐπομένως ἰδιαίτερες λογικὰς διεργασίες καὶ πολὺπλοκούς συλλογισμούς, ὁ Κάντ ἀνευρίσκει στὸ χρόνο τὸν ὅρο ἐκεῖνο ὁ ὁποῖος, ὡς ὁμοειδῆς τόσο πρὸς τὴν κατηγορίαν ὅσο καὶ πρὸς τὸ φαινόμενο, καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ὑπαγωγή αὐτοῦ ὑπὸ ἐκείνην. Ἔτσι ὁ χρόνος, προσδιοριζόμενος ὑπερβατικῶς²³, ἀποβαίνει ἡ μεταξὺ τῆς καθαρῆς μορφῆς τῆς νοήσεως καὶ τῶν κατ' αἴσθησις δεδομένων ἐμφιλοχωροῦσα καὶ ἐπομένως μεσολαβοῦσα παράστασις.

Ἀσφαλῶς ἡ ἀπόδοση στὸ χρόνο τῶν μνημονευθεισῶν ιδιοτήτων συνεπάγεται ἐπαύξησις τῶν ἐνεργειῶν του, τὴν ἐμπεριστατωμένην αἰτιολόγησις τῆς ὁποίας εὐλόγως θὰ ἀνέμενε κανεὶς ἀπὸ τὸν Κάντ. Αὐτὸς ὅμως δὲν ἀσχολεῖται μὲ ἓνα τέτοιο θέμα. Στρέφει τὴν προσοχήν του πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ σχήματος, μὲ σκοπὸ νὰ τόνισῃ τὸ ρόλο του στὴν ὀριοθετήσις τῶν ἐνεργειῶν τοῦ νοῦ. Οὕτω δηλώνει ὅτι τὸ σχῆμα δὲν ἐπιφέρει αὐξήσις τοῦ βεληνεκοῦς ἐπενεργείας τῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, ἀλλὰ μείωσις.

22. *Αὐτόθι*.

23. Γιά τὸν ὑπερβατικὸ προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου πβ. καὶ K. Düsing, "Objektive und subjektive Zeit. Untersuchungen zu Kants Zeittheorie und zu ihrer modernen kritischen Rezeption", *Kant - Studien* 71 (1980), 1-34.

υποβάλλει δηλαδή αυτές σε περιορισμούς, οι οποίοι και βεβαιώνουν το αδύνατον της επεκτάσεως των ενεργημάτων του σε αντικείμενα καθ' έαυτά. Ἡ επαναστροφή τοῦ Κάντ στὴν ἀδυναμία γνώσεως τῶν πραγμάτων καθ' έαυτά εἶναι σκόπιμη καὶ μαρτυρεῖ τὴν ἔντονη, ἔστω καὶ μὴ ὁμολογούμενη ἀνησυχία του, μήπως παραποιηθῇ ἡ περὶ σχηματοποιήσεως θεωρία του. Μὲ αὐτὴν δηλαδή ὁ Κάντ ἐρμηνεύει τὸν τρόπο ἀναφορᾶς τῶν κατηγοριῶν στὰ φαινόμενα, ὥστε οὐδεὶς νὰ μπορῇ ἐναποδεκτικῶς νὰ τὶς θεωρήσῃ ὡς ψιλὲς ἔννοιες καὶ ἐπομένως νὰ ἀποδώσῃ σ' αὐτὸν τὴν μομφὴ ποὺ ὁ ἴδιος ἀπέδιδε στοὺς ἐκπροσώπους τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς. Ὁ τρόπος ὅμως κατὰ τὸν ὁποῖον ἐθεμελίωνε τὴν σχηματοποίηση μποροῦσε, ἐὰν ἀπεκόπτετο ἀπὸ τὴν ἐν γένει φιλοσοφία του, νὰ παράσχει τὴν εὐκαιρία σ' ἐκείνους νὰ ἀντεπιτεθοῦν. Κάτι τέτοιο δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται τόσο ἀπίθανο ὅσο ἐκ πρώτης ὁψεως φαίνεται.

Ὁ Κάντ μὲ ὅσπν ἐπιμονὴ εἶχε ὑποστηρίξει τὴ συμβολὴ τῆς ἐμπειρίας στὴ γνώση, εἶχε ὑποστηρίξει καὶ τὴν καθαρότητα, τὴν *a priori* δηλαδή προέλευση τῶν κατηγοριῶν. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ιδιότητα τῶν κατηγοριῶν ἐπέβαλε τὴν ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητός τους, ἥτοι τὴν μέσω τῆς ἐμπειρίας πιστοποίηση τοῦ περιεχομένου τους. Ἡ ἀπόδειξη αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθῇ, μόνο ἐὰν καθίστατο φανερός ὁ τρόπος, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον οἱ κατηγορίες ἀποκοτῶν περιεχόμενο καὶ μάλιστα τέτοιο ὥστε νὰ νομιμοποιῇται ἡ χρῆση τους. Ὁ Κάντ ἐπίστευε ὅτι μὲ τὴν σχηματοποίηση εἶχε παρουσιάσει τὸν τρόπο αὐτόν. Τὸ ἐπίτευγμά του ὅμως αὐτὸ – καὶ πράγματι ἡ σχηματοποίηση, ἂν ἐξετασθῇ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν στόχων τῆς ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα, ἀδιάφορο ἂν, κρινόμενη ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς, θεωρεῖται αἰτούμενο καὶ συνάμα ἀπορούμενο – θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσῃ στὴν ἀποψη ὅτι εἶναι δυνατό, μὲ ἄλλη ἀσφαλῶς μεθόδευση, ὅχι ὅμως καὶ γι' αὐτὸ ἀδόκιμη, νὰ καταδειχθῇ ὅτι καὶ ἄλλες ἔννοιες, ὅπως λ.χ. αὐτὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἦταν φορτισμένη ἡ παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ, ἔχουν περιεχόμενο ποὺ διασφαλίζει τὴν ἐγκυρότητά τους. Γιὰ νὰ ἀποτρέψῃ μιὰ τέτοια ἐνέργεια ὁ Κάντ δηλώνει ὅτι ἡ σχηματοποίηση ἀφ' ἐνός μὲν δὲν ἀφορᾷ σὲ πράγματα καθ' έαυτά, ἀφ' ἐτέρου δὲ δὲν συνιστᾷ μέθοδο μὲ τὴν ὁποῖαν ἐμεῖς ἐπιτυγχάνουμε τὴν ἀναφορὰ τῶν κατηγοριῶν στὰ φαινόμενα, ἀλλὰ καταγραφή τοῦ τρόπου ἐνεργείας τοῦ ἴδιου τοῦ νοῦ. Ἡ σχηματοποίηση φανερώνει πῶς ἐνεργεῖ ὁ νοῦς, μετὰ ἀπὸ τὴν διὰ τῶν σχημάτων ὀριοθέτηση τῆς περιοχῆς λειτουργίας τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν του. Τὸ σχῆμα, ἐπομένως, ἐπιφέρει αἰσθητοποίηση τῆς ἐννοίας, γεγονός ποὺ ἐμποδίζει οἰαδήποτε παραποίηση τῆς περὶ σχηματοποιήσεως θεωρίας τοῦ Κάντ.

2. Σχῆμα καὶ εἰκόνα

Οἱ ἀπόψεις ποὺ ὁ Κάντ εἶχε διατυπώσῃ στὰ πρὸ τῆς σχηματοποιήσε-

ως κεφάλαια²⁴ απαιτούσαν μία σειρά ὄρων πού νά φανερώσουν, εἰ δυνατόν ἀνευ ἐτέρου, τὸ στίγμα τῆς ἐρευνητικῆς του πορείας καί νά ἀποτελοῦν τὸ ἐραλδικόν – οὕτως εἶπεῖν – σῆμα τῶν διδαγμάτων του. Ὁ Κάντ εἴτε δημιουργοῦσε τοὺς ὅρους αὐτοὺς εἴτε τοὺς παρελάμβανε ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ φιλοσοφία καθὼς καί ἀπὸ τὴν παλαιότερη καί σύγχρονή του ἐπιστήμη. Πολλοὺς ἀπὸ τοὺς τελευταίους τοὺς ἐπανανοηματοδοτεῖ, χωρὶς ὅμως καί νά δηλώνει, τουλάχιστον τὶς περισσότερες φορές, τὸ περιεχόμενον πού τοὺς ἀποδίδει. Ὁ ἀναγνώστης του εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀνεύρη αὐτό, ἀναδιφῶν τὰ διανοήματα πρὸς τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος τοὺς συνάπτει²⁵. Εἶναι πρὸς τούτοις χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κάντ ἀρκετὲς φορές νοηματοδοτεῖ ἑλληνογενεῖς καί λατινογενεῖς ὅρους μὲ περιεχόμενο διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἀποδίδει σὲς ἀντίστοιχες πρὸς αὐτοὺς γερμανικὲς λέξεις· τοιοιούτῳ ὅπως δημιουργεῖ γερμανιστὶ ἐκφερομένους ὅρους, οἱ ὁποῖοι μεταφραστικῶς μὲν εἶναι ἰσοδύναμοι πρὸς ἐκεῖνους, νοηματικῶς ὅμως διάφοροι²⁶.

Ὁ Κάντ, ἐπιδίδων τὴν ἀκριβέστερη κατὰ τὸ δυνατόν ἀνάλυση τῶν θεμάτων πού ἐξήταζε, ἐχρειάζετο πληθώρα ὄρων, ὥστε νά καθιστᾷ σαφεῖς τὶς ἀνεπαίθητες ἐνίοτε διαφορὲς τῶν ἐννοιῶν, μὲ τὶς ὁποῖες διηθρῶνε τὶς ἀπόψεις του. Στὴν προσπάθειά του νά διαμορφώσῃ αὐτοὺς φθάνει μερικὲς φορές σὲ ὀριακὸ σημεῖο. Τοῦτο συμβαίνει καί στὴν περὶ σχηματοποιήσεως θεωρία του. Ἡ ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖ κατὰ τὴν ἀνάπτυξή της δὲν μαρτυρεῖ μόνον τὶς δυσκολίες πού συνάντησε στὴν ἐρευνα τῶν θεμάτων πού σχετίζονται μὲ αὐτὴν, ἀλλὰ ἀποτελεῖ προσέτι τὴν κυρία αἰτία παρανοήσεώς της. Ὁ Κάντ, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, προσπαθεῖ νά διαμορφώσῃ ὅρους πού νά ἀποτελοῦν τὴν συμπερίληψη τῶν ἀπόψεών του καί μὲ μόνη τὴ μνεία τους νά δηλώνουν μιὰ ἀποκλειστικὰ δική του διδασκαλία. Ἰδιαίτερα φροντίζει νά καταστήσῃ τὴ λέξη σχῆμα αὐστηρῶς τεχνικὸ ὄρο, δηλωτικὸ μῆς τὸ πρῶτον συλλαμβανομένης ἐπινοίας. Ἡ ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου εἶναι ὁμολογουμένως δυσχερής. Ὁ Κάντ παραλαμβάνει ἓνα ὄρο συνήθη στὴ Γεωμετρία, ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν

24. Ἀναφερόμεθα σ' αὐτά, ἐπειδὴ τὸ ἔργο στοὺς ὁποῖο ἀνήκουν, ἡ Κριτικὴ δηλονότι τοῦ καθαροῦ λόγου, ἀποτελεῖ ὀριακὸ σημεῖο σὲς φιλοσοφικὲς ζητήσεις τοῦ Κάντ.

25. Οὕτω, λ.χ., γιὰ νά ἐξακριβώσῃ κανεὶς τὴ σημασίαν μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *deductio* πρέπει νά λάβῃ ὑπ' ὄψιν, πέρα τῶν ὧν περὶ αὐτοῦ γράφει ὁ Descartes, καί τὶς ἀπόψεις τοῦ Κάντ (*K.r.V.*, A 84, B 116) γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον οἱ νομοδιδάσκαλοι ἀντιμετωπίζουν μιὰ νομικὴ ὑπόθεσιν ἐν γένει. Περὶ τῆς *deductio* στὸν Descartes, πβ. *Regulae ad directionem ingenii*, Ἔκδ. Ch. Adam - P. Tannery, Τόμ. X, Paris 1908, σσ. 369 κ.εξ.

26. Ἡ ἐρευνα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἱστορίας τῶν ὄρων πού αὐτὸς χρησιμοποιεῖ δὲν ἔχει ἀναληφθῇ στὴν ἐκταση πού θὰ ἔπρεπε. Μιὰ τέτοια ἐρευνα, πού θὰ διεξήγετο βέβαια ὄχι μὲ λεξικογραφικὲς προδιαγραφές, ἀλλὰ μὲ τοὺς κανόνες συγκριτικῆς μελέτης, θὰ βοηθοῦσε – κατὰ τὴ γνώμη μας – καί στὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καί στὴν ἀποτίμησιν τῆς πρωτοτυπίας της. Ἀξία μνείας εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ μελέτη τοῦ G. Tonelli, "Critique" and Related Terms Prior to Kant: A Historical Survey", *Kant-Studien* 69 (1978), 119-148.

έννοια που έχει σ' αυτήν, και όμως επιζητεί να καταδείξει την αυτοτελειότητά του. Ἀδιαφορῶν γιὰ τὸ γεγονὸς – ἴσως βέβαια νὰ τὸ ἀγνοοῦσε – ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος συνεσχέτισε τὸ σχῆμα πρὸς τὶς κατηγορίες καὶ διεμόρφωσε τὴν φράση – ὅρο *σχῆμα τῆς κατηγορίας*²⁷, επιζητεῖ νὰ τονίσῃ τὴν μοναδικότητα τῆς θεωρίας που μὲ βάση αὐτὸ συγκροτεῖ. Γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν στόχο του αὐτὸν ὤφειλε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ διαφορίσῃ νοηματικῶς τὸ σχῆμα ἀπὸ κάθε ἄλλο παρεμφερῆ ὅρο καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν δυνάμενο νὰ θεωρηθῇ ὡς νοηματικὰ ἰσοδύναμό του ὅρο εἰκόνα. Ὁ Κάντ λοιπὸν ἦταν ὑποχρεωμένος, προκειμένου νὰ καταδείξῃ τὴν ἐννοιολογικὴ ταυτότητα τοῦ σχήματος καὶ συνάμα τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἐπ' αὐτοῦ δομουμένης θεωρίας του, νὰ διακρίνῃ τὸ σχῆμα ἀπὸ τὴν εἰκόνα.

Ἡ διάκριση τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴν εἰκόνα ἐπιβάλλεται καὶ γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγο. Ὁ Κάντ θεωρεῖ τὸ σχῆμα ὡς προϊόν τῆς φαντασίας²⁸, ἔργο ὅμως αὐτῆς ὑπολαμβάνει τὴν διαμόρφωση τοῦ πολλαπλοῦ τῆς ἐποπτείας σὲ εἰκόνα²⁹. Οὕτω παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι σχῆμα καὶ εἰκόνα δὲν διαφέρουν μεταξύ τους, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο πηγάζουν ἀπὸ τὴν φαντασία. Ὅτι μιὰ τέτοια ἐντύπωση ὀδηγεῖ στὴν παρανόηση τῆς σχηματοποιήσεως, ἀντιλαμβάνεται ὁ Κάντ, γι' αὐτὸ καὶ σπεύδει νὰ τὴν διασκεδάσῃ, προσδιορίζων τὸ εἶδος τῆς φαντασίας πρὸς τὸ ὁποῖο τὸ καθένα ἀπὸ ἐκεῖνα σχετίζεται γενετικῶς. Παρατηρεῖ λοιπὸν ὅτι ἡ εἰκόνα προκύπτει μὲν ἀπὸ τὴν πρόσληψη τοῦ πολλαπλοῦ, ἡ γένεσή της ὅμως προϋποθέτει μιὰ δημιουργικὴ δύναμη τῆς φαντασίας, ἡ ὁποία εἶναι σαφῶς ἐμπειρική. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνει ὅτι ἡ εἰκόνα εἶναι προϊόν τῆς ἐμπειρικῆς δυνάμεως τῆς δημιουργικῆς φαντασίας³⁰, ἐνῶ τὸ σχῆμα εἶναι προϊόν τῆς καθαρῆς *a priori* φαντασίας. Καταφαίνεται ὅτι ὁ Κάντ θεμελιώνει τὴ διάκριση τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴν εἰκόνα στὴ διάσχιση τῆς φαντασίας σὲ ἐμπειρική καὶ *a priori*.

Ὁ Κάντ, προκειμένου νὰ καταστήσῃ ἐναργέστερη τὴν διάκριση τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴν εἰκόνα, φέρει καὶ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ³¹. Λέγει συγκεκριμένα πῶς ἡ τοποθέτηση πέντε στιγμῶν στὴ σειρά παρέχει μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀριθμοῦ πέντε, οἱ στιγμὲς δηλαδὴ ἀποτελοῦν μέσο ἐποπτεύσεως τοῦ ἐν λόγω ἀριθμοῦ, συνιστοῦν, μὲ ἄλλα λόγια, τὴν ἐποπτικὴ τοῦ εἰκόνα. Ἡ ἀξία τῶν στιγμῶν ἐγκτεῖται στὸ ὅτι σ' αὐτὲς ἐφαρμόζεται ὁ κανόνας τῆς δυνατότητος παραστάσεως τοῦ ἀριθμοῦ. Οἱ

27. Πβ. Ἀριστοτ. *Μ.τ.φ.* Δ6, 1016b 34' 28, 1024b 13. Γιὰ τὴν σημασία που ὁ ὅρος σχῆμα τῆς κατηγορίας ἔχει στὸν Ἀριστοτέλη πβ. Νικολάου Χρόνη, *Τὸ πρόβλημα τῶν κατηγοριῶν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἀθῆναι 1975, σσ. 42 κ.ἐξ.

28. *K.r.V.*, A 140, B 179.

29. *K.r.V.*, A 120.

30. *K.r.V.*, A 141, B 181. Ὁ Vaihinger διορθώνει τὸ δημιουργικῆς (*produktiven*) σὲ ἀναπλαστικῆς (*reproduktiven*), τὴν διόρθωση δὲ αὐτὴ δέχεται καὶ ὁ ἀγγλος μεταφραστὴς τῆς *Κριτικῆς* Ν. Κ. Smith. Γιὰ τὴν σχέση σχήματος καὶ φαντασίας πβ. καὶ H. Mörchen, *Die Einbildungskraft bei Kant*, Tübingen 1970², σσ. 107 κ.ἐξ.

31. *K.r.V.*, A 140, B 179.

πέντε στιγμές συνιστούν μὲν μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀριθμοῦ πέντε, ἡ εἰκόνα ὁμως αὐτὴ δημιουργήθηκε σύμφωνα πρὸς κάποια ἔννοια, στίς διεργασίες δὲ ποῦ συνέβησαν διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο ἡ φαντασία. Ἡ εἰκόνα κατὰ συνέπεια δὲν ἀνταποκρίνεται ποτὲ ἀπόλυτα πρὸς τὴν ἔννοια τὴν ὁποία εἰκονίζει³². ἡ ἔννοια διορίζει τὸ καθόλου, τὸν ἀριθμὸ δηλαδὴ ἐν γένει, ἐνῶ ἡ εἰκόνα παριστᾷ τὸ ἐπὶ μέρους, ἥτοι ἓνα συγκεκριμένο ἀριθμὸ, ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸν ἀριθμὸ πέντε. Ὅθεν ἡ εἰκόνα συνάπτεται πρὸς τὴν αἰσθητικότητα, δείχνει δηλαδὴ τὴν αἰσθητὴ μορφή τῆς ἔννοιας. Ἀντιθέτως, τὸ σχῆμα ἀναφέρεται στὸ νοῦ, τὴν πηγὴ δηλαδὴ τῆς ἔννοιας. Ἄρα τὸ σχῆμα δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν εἰκόνα. Αὐτὴ μὲν ἀποτελεῖ μέσον ἐποπτεύσεως τῆς ἔννοιας, ἐκεῖνο δὲ συνιστᾷ ἓνα κανόνα τῆς συνθέσεως τῆς φαντασίας, τελεῖται δὲ ἡ σύνθεση αὐτὴ ἀναφορικῶς πρὸς καθαρὲς μορφές ἐν χώρῳ³³.

Τὸ παράδειγμα τοῦ ἀριθμοῦ δὲν εἶναι τὸ μόνο παράδειγμα ποῦ προσάγει ὁ Κάντ γιὰ νὰ καταδείξη τὴν διάκριση τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴν εἰκόνα. Προσάγει δύο ἀκόμη παραδείγματα: ἓνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς γεωμετρίας καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν κατ' αἴσθησι δεδομένων. Μὲ τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἐνισχύει τὴν ἐπιχειρηματολογία του σχετικὰ μὲ τὴν διάκριση σχήματος καὶ εἰκόνας, παράλληλα ὁμως ἀπαντᾷ καὶ στὰ ἐξῆς δύο ἐρωτήματα: α) ποῦ ὑπάρχει τὸ σχῆμα; β) πῶς τελεῖται ἡ σχηματοποίηση. Τὶς ἀπαντήσεις παρέχει ἀναλύων τὴν διαφορὰ ποῦ ὑφίσταται ἀφ' ἑνὸς μὲν μεταξὺ τῆς ἔννοιας τοῦ τριγώνου καὶ τῆς εἰκόνας του, τῆς παραστάσεως δηλαδὴ ἑνὸς συγκεκριμένου τριγώνου, ἀφ' ἑτέρου δὲ μεταξὺ τῆς ἔννοιας τοῦ σκύλου καὶ τῆς συγκεκριμένης μορφῆς ἑνὸς σκύλου, ἐκεῖνης δηλαδὴ ποῦ μᾶς προσφέρει ἡ ἐμπειρία. Στηριζόμενος λοιπὸν στὰ πορίσματα τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς, ἐπάγεται ὅτι τὸ σχῆμα ὑπάρχει στὴ σφαῖρα τοῦ νοητοῦ, ἡ δὲ σχηματοποίηση ἀποτελεῖ τέχνη κρυμμένη στὰ κατάβαθα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς³⁴, ποῦ τὸ ἀληθινὸ μυστικὸ τῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωσθῇ. Ἀσφαλῶς ἡ ἀπάντηση στὸ δεῦτερο ἐρώτημα δὲν κρίνεται ικανοποιητικὴ: θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῇ ὅτι σ' αὐτὴ συνοψίζονται ὅλα τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς περὶ σχηματοποιήσεως θεωρίας τοῦ Κάντ.

3. Σχῆμα αἰσθητῶν ἐννοιῶν καὶ σχῆμα καθαρῶν ἐννοιῶν

Μὲ τὰ παραδείγματα ποῦ προσήγαγε ὁ Κάντ κατῳρθωσε νὰ ἐμπεδώσῃ τὴ διάκριση τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴν εἰκόνα, συγχρόνως ὁμως ὁδηγήθηκε σὲ μιὰ νέα νοηματοδότηση ἐκείνου. Πρὸς τοῦτο συνετέλεσε κυρίως τὸ παράδειγμα τοῦ ἀριθμοῦ. Ἀφορμηθεὶς δηλαδὴ ὁ Κάντ ἀπὸ τὴν διαφορὰ ποῦ ἀπαντᾷ ἀνάμεσα στὴν παράθεση πέντε στιγμῶν καὶ στὴ νόηση τοῦ

32. Πβ. καὶ M. Heidegger, *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt a.M. 1965³, σ. 75.

33. *Kr.V.*, A 141, B 180.

34. Γιὰ τὰ ἐρωτήματα ποῦ θέτει ἡ ὑπό τοῦ Κάντ χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου ψυχὴ (*Seele*) βλ. κατωτ., σμ. 48.

αριθμού καθόλου, διετύπωσε την ακόλουθη άποψη: «Τὴν παράσταση μιᾶς γενικῆς λειτουργίας τῆς φαντασίας ποὺ ἐγκτεῖται στὸ νὰ προμηθεύῃ σὲ κάθε ἔννοια τὴν εἰκόνα τῆς, τὴν ὀνομάζω σχῆμα αὐτῆς τῆς ἔννοιας»³⁵. Ἡ άποψη αὐτὴ εὐλόγα δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Κάντ ἀναθεώρησε τὶς ἀρχικὲς του γιὰ τὸ σχῆμα θέσεις, ἀφοῦ τὸ νοηματοδοτεῖ χωρὶς ἀναφορὰ στὸ χρόνο. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ προσάγει, προκειμένου νὰ καθορίσῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν καθαρὴν εἰκόνα ὅλων τῶν μεγεθῶν³⁶, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν εἰκόνα ὅλων τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων. Ὁ τρόπος προσδιορισμοῦ τῶν εἰκόνων αὐτῶν ἐκπλήρσει, διότι ὁ Κάντ τὶς προσδιορίζει καὶ κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸν χρόνο, συνδέει δηλαδὴ τὴν εἰκόνα πρὸς τὸν ὅρο ἐκεῖνο ποὺ ἀρχικὰ εἶχε θεωρήσει ὡς τὸ σχῆμα. Γράφει συγκεκριμένα: «Ἡ καθαρὴ εἰκόνα ὅλων τῶν μεγεθῶν ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν αἴσθηση εἶναι ὁ χρόνος· ἀλλὰ ἡ εἰκόνα ὅλων τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων γενικὰ εἶναι ὁ χρόνος»³⁷. Ἡ άποψη αὐτὴ τοῦ Κάντ θέτει τὸ ἐρώτημα, πῶς ὁ χρόνος συνιστᾷ τὸ ὑπερβατικὸ σχῆμα, ἀφοῦ ὑπολαμβάνεται ὡς εἰκόνα. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ καθίσταται περισσότερο καίριο, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποῖαν ὑπεστήριξε ὁ Κάντ τὴν διακρίσιν τοῦ σχήματος ἀπὸ τῆς εἰκόνας. Ἀσφαλῶς ὁ Κάντ ἔχει φθάσει σ' ἓνα ὀριακὸ σημεῖο τῆς σχηματοποιήσεως καὶ κινδυνεύει νὰ παγιδευθῇ στὶς ἐννοιολογικὲς διαφορὲς τῶν ὅρων ποὺ χρησιμοποιεῖ. Καὶ τοῦτο, διότι αὐτὲς εἶναι δύσκολο καὶ νὰ ἐξακριβωθοῦν καὶ νὰ ἀποδοθοῦν σαφῶς διὰ τοῦ λόγου.

Ὁ Κάντ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀπορία ποὺ δημιουργεῖ στὸν ἀναγνώστη του, γι' αὐτὸ καὶ ἀπαντᾷ στὸ ἀνακύττον ἐρώτημα. Ἡ ἀπάντησή του ὁμως δὲν κρίνεται ικανοποιητικὴ, διότι στηρίζεται σὲ μὴ ἀποδεικνυομένη θέση, εἶναι δὲ αὐτὴ ἡ ἀκόλουθη: Τὸ ἐποπτεῦον ὑποκείμενο γεννᾷ τὸ χρόνο³⁸.

35. *K.r.V.*, A 140, B 180.

36. Ὁ Κάντ (*K.r.V.*, A 128, B 182) μετὰ τὴν λέξη μεγεθῶν - *Größen* - γράφει ἐντὸς παρενθέσεως *Quantorum*, δηλαδὴ ποσῶν, πρᾶγμα ποὺ φανερῶνει ὅτι συσχετίζει στὴν προκειμένη περίπτωσιν τὸ μέγεθος καὶ τὸ ποσόν. Ἡ συσχέτιση αὕτὴ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κάντ ἔχει ἐνταῦθα κατὰ νοῦν τὶς κατηγορίες, ὅπως δὲ διευκρινίζει στὰ *Προλεγόμενα* (§ 21, ἐκδ. K. Vorländer, σ. 61) τὸ μέγεθος ἀντιστοιχεῖ στὴν ποσότητα ἡ ὁποία ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ ποσοῦ. Πβ. καὶ M. Frede καὶ L. Krüger, "Über die Zuordnung der Quantitäten des Urteils und der Kategorien der Grösse bei Kant", *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, Hrsg. G. Prauss, Köln 1973, σσ. 130 κ.ἐξ. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Κάντ διακρίνει γενικῶς τὸ μέγεθος (*magnitudo*) ἀπὸ τὸ ποσὸ (*quantitas*). Βλ. Im. Kant, *Kritik der Urteilskraft*, § 25, ἐκδόσιν K. Vorländer, Hamburg (Felix Meiner) 1924, σ. 91.

37. *K.r.V.*, A 142, B 182. Γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ὑποστηριζομένη ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Κάντ άποψη γιὰ τὸ χώρο, πβ. Gr. E. Franzwa, "Space and the Schematism", *Kant - Studien* 69 (1978) 149-159.

38. *K.r.V.*, A 143, B 182. Ἡ πρόταση τοῦ Κάντ «ἐγὼ γεννῶ τὸ χρόνο τὸν ἴδιο στὴν πρόσληψιν τῆς ἐποπτείας» δημιουργεῖ τὸ πολυσύνθετο πρόβλημα τοῦ ὑποκειμενικοῦ χρόνου. Περὶ αὐτοῦ πβ. W. Lütterfelds, "Kants Metaphysik der subjektiven Zeit", *Wissenschaft und Weltbild* 28 (1975) 137-151.

Τῇ θέσῃ αὐτῇ ὁ Κάντ τὴν λαμβάνει ὡς δεδομένη καὶ τὴν χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἐπανασυνδέσῃ τὸ σχῆμα μὲ τὸ χρόνο. Τὴν ἐπανασύνδεση ὅμως αὐτὴ τὴν ἐπιτυγχάνει μὲ ἓνα συλλογιστικὸ ἄλμα, μειονέκτημα ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ παραβλεφθῇ. Ἀφορμᾶται δηλαδὴ ὁ Κάντ ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἀριθμὸς ἀποτελεῖ παράσταση ποῦ συμπεριλαμβάνει τὴ διαδοχικὴ πρόσθεση τῆς μονάδος στὴ μονάδα. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ προστιθέμενες μονάδες εἶναι ὁμοειδεῖς, συνάγει ὅτι ὁ ἀριθμὸς ὡς τὸ σχῆμα τοῦ μεγέθους δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐνότητα τῆς συνθέσεως τοῦ πολλαπλοῦ μιάς ὁμοειδοῦς ἐποπτείας. Ἡ δημιουργία λοιπὸν τῆς συνθέσεως προϋποθέτει μιὰ διαδοχικὴ πρόσθεση, μιὰ δηλαδὴ διαδοχικὴ ἐποπτεία, κατὰ τὴν πρόσληψη τῆς ὁποίας τὸ ἐποπτεῖον ὑποκείμενο γεννᾷ τὸ χρόνο. Ὁ χρόνος ἐπομένως προσδιορίζει τὸν ἀριθμὸ, ἀφοῦ αὐτὸς δημιουργεῖται κατὰ τὴν διαδοχικὴ πρόσθεση τῆς μονάδος στὴ μονάδα. Ὁ ἀριθμὸς λοιπὸν θεωρεῖται ὡς σχῆμα τῆς ποσότητος ὅχι καθὼς ἀριθμὸς, σύνολο δηλαδὴ μονάδων, ἀλλὰ ὡς τὸ βεβαιῶνον ὅτι ἡ σύνθεση τῶν μονάδων πραγματοποιεῖται ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενο (ἐγὼ) γεννᾷ τὸ χρόνο τὸν ἴδιο στὴν πρόσληψη τῆς ἐποπτείας. Μὲ τὴν συλλογιστικὴ αὐτὴ ὁ Κάντ ἐπανασυνδέει τὸ σχῆμα μὲ τὸ χρόνο, δὲν αἶρει ὅμως τὸ ἐρώτημα ποῦ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἄποψη ποῦ διετύπωσε καὶ σύμφωνα πρὸς τὴν ὁποίαν εἰκόνα τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὁ χρόνος. Ἐρωτᾶται δηλαδὴ ἂν ὁ Κάντ ὑποστηρίξῃ δύο διαφορετικὰς γιὰ τὸ σχῆμα ἀπόψεις.

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα μπορεῖ νὰ ἐξαχθῇ ἀπὸ ὅσα ὁ Κάντ γράφει στὰ παραδείγματα ποῦ προσάγει γιὰ νὰ καταδείξῃ τὴν διαφορὰ τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴν εἰκόνα, καθὼς καὶ ἀπὸ ὁρισμένες ἐπιγραμματικὰ διατυπωμένες ἀπόψεις τοῦ γιὰ τὴν πηγὴ τοῦ σχήματος. Ἐξετάζοντες αὐτὰ, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Κάντ ὅταν συνδέῃ τὴν εἰκόνα μὲ τὸ χρόνο ἀναφέρεται στὸ χρόνο γενικὰ καὶ ὄχι στὸν ὑπερβατικὸ προσδιορισμὸ τοῦ. Προσέτι ὁμιλεῖ γιὰ σχῆμα καὶ ὄχι γιὰ σχῆμα καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ. Ὅλα αὐτὰ βεβαιώνουν ὅτι ὁ Κάντ διασχίζει τὸ σχῆμα σὲ σχῆμα αἰσθητῶν ἐννοιῶν καὶ σὲ σχῆμα καθαρῶν ἐννοιῶν. Καὶ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κάντ μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν μνημονευθέντων παραδειγμάτων ἐπιζητεῖ νὰ καταδείξῃ ὅτι ἡ διάσχιση αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ δική του ἐπινόηση, ἀλλὰ εἶναι ἐπακλούθο τῆς φύσεως τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων καὶ τοῦ κανόνος μὲ τὸν ὁποῖον τὰ γνωρίζει ὁ νοῦς. Ἐντοπίζει λοιπὸν ὁ Κάντ τὴν πηγὴ τοῦ σχήματος τόσο τῶν αἰσθητῶν ἐννοιῶν ὅσο καὶ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν, μὲ γνώμονα δὲ τὴν πηγὴ τους τὰ διακρίνει καὶ δίδει τὸν ὀρισμὸ τους³⁹.

39. Χρησιμοποιούμε τὴ λέξη ὀρισμὸς συμβατικά, γιατί ὁ Κάντ δὲν θεωρεῖ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὀρίσθουν ὅλες οἱ ἐννοιες. Πβ. *K.r.V.*, A 727 - 732, B 755 - 760, ἴδια τὴν σημείωση στὴ σελίδα A 731, B 759. Κυρίως ἀρνεῖται τὴν δυνατότητα ὀρισμοῦ τῶν ἐμπειρικῶν ἐννοιῶν, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ὀρισμὸς τους θὰ ἀποτελοῦσε ἐκθεση (*Expositio*) τῶν φαινομένων, πράγμα ἀδύνατο. Πβ. *Kant's Handschriftlicher Nachlass*, Τόμ. III, *Logik*, Ἐκδόση Πρῶσ. Ἀκαδημ. Τόμ. XVI, Berlin-Leipzig 1924, σ. 587, 2961. Πβ. καὶ L. W. Beck, "Kant's Theory of Definition",

Κατά ταύτα, ἔστω καὶ ὄχι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικά, ὁ Κάντ διακρίνει τὸ σχῆμα τῶν αἰσθητῶν ἐννοιῶν ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, ἀμφότερα δὲ τὰ διαφορίζει ἀπὸ τὴν εἰκόνα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ ἡ εἰκόνα εἶναι προϊόν τῆς ἐμπειρικῆς δυνάμεως τῆς δημιουργικῆς φαντασίας. Σχῆμα αἰσθητῶν ἐννοιῶν εἶναι τὸ προϊόν τῆς καθαρῆς *a priori* φαντασίας· ἡ δημιουργία του δηλαδὴ φέρει τὴν σφραγίδα τῆς συνεργείας τῆς, δὲν ὀφείλεται ὅμως καὶ ἀποκλειστικά σ' αὐτήν. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ σχῆμα τοῦτο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Κάντ ὡς μονόγραμμα τῆς καθαρῆς *a priori* φαντασίας, ἡ καταγωγή του δηλαδὴ ἀνάγεται σ' αὐτήν, ἡ γένεσὶς του ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἄμεσο καὶ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἐτέρου δημιούργημά της. Μέσω τοῦ σχήματος αὐτοῦ καὶ σύμφωνα πρὸς αὐτό, παράγονται οἱ εἰκόνες, οἱ ὁποῖες κατὰ συνέπεια ὑποδηλώνουν τὴν ἐννοια ποὺ παριστάνουν, δὲν ταυτίζονται ὅμως ποτὲ πρὸς αὐτήν. Σχῆμα τῆς καθαρῆς ἐννοίας τοῦ νοῦ εἶναι ἓνα ὑπερβατικὸν προϊόν τῆς φαντασίας, ἡ καθαρὴ δηλαδὴ σύνθεσις ἢ ὁποῖα τελεῖται σύμφωνα πρὸς τὸν κανόνα τῆς ἐνότητος κατὰ ἐννοιες ἐν γένει, ἔκφραση δὲ τοῦ κανόνος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ κατηγορία. Ἐπομένως τὸ σχῆμα τῆς κατηγορίας, δηλαδὴ τὸ σχῆμα τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, δὲν ὑπάγεται σὲ καμμίαν εἰκόνα, ἀλλὰ ἀφορᾷ μόνον τὸν καθορισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ἐν γένει. Ὁ καθορισμὸς αὐτὸς γίνεται σύμφωνα πρὸς τὸν χρόνον, θεωρούμενον ὡς τὸν μορφολογικὸ ὅρον της, ἐπίσης δὲ κατ' ἀναφορὰν πρὸς ὅλες τὶς παραστάσεις, στὸ μέτρο βέβαια ποὺ αὐτὲς ὀφείλουν νὰ συνέχωνται *a priori* εἰς μίαν ἐννοια. Ἡ συνοχή αὕτη ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐνότητα τῆς καταλήψεως, σύμφωνα πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ τελεῖται.

4. Τὰ σχήματα τῶν κατηγοριῶν

Ἡ ἐνδελεχὴς ἀνάλυσις τοῦ σχήματος δὲν ἀποτελεῖ στόχον τοῦ Κάντ· αὕτη συνιστᾷ «*στεγνὴ καὶ ἀνιάρη*» ἐνασχόληση⁴⁰. Στόχος του εἶναι ὁ καθορισμὸς τοῦ σχήματος κάθε κατηγορίας. Ὁ Κάντ φρονεῖ ὅτι τοιοῦτο-τρόπως θὰ ἀποδείξη ὅτι πράγματι τὰ φαινόμενα ὑπάγονται ὑπὸ τὶς κατηγορίας, θέμα ποῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀποτελεῖ τὸ κύριον πρόβλημά του. Τὰ σχήματα τῶν κατηγοριῶν δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὶς λεπτομέρειάς τους, ὁ τρόπος ἄλλωστε κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάντ τὰ ἐκθέτει ἔχει ἐμπειριστατωμένα μελετηθῇ ἀπὸ ἀρκετοὺς ὑπομνηματιστάς τῆς *Κριτικῆς*. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ τὸ σπουδαιότερον, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν συσχέτιση τῶν κατηγοριῶν πρὸς τὰ σχήματά τους. Πῶς δηλαδὴ μέσω αὐτῶν ἐπιτυγχάνεται ἡ ὑπαγωγή τῶν φαινομένων ὑπὸ τὶς κατηγορίας. Νομίζομε ὅτι ἡ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ εἶναι σαφέστερη, ἂν τὸ ἐντοπίσουμε σὲ μία συγκεκριμένη κατηγορία καὶ τὸ

εἰς Kant, *A Collection of Critical Essays*, Ed. R.P. Wolff, New York 1967, 23 κ.ἑξ. Πβ. ἐπίσης, J. Proust, "Analyse et Définition chez Kant", *Kant - Studien* 66 (1975), 3 - 34.
40. *K.r.V.*, A 142, B 181.

σχήμα της.

"Εστω ή κατηγορία του ποιοῦ καὶ τὸ σχῆμα της, δηλαδή ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου. Τὸ σχῆμα αὐτὸ περιέχει καὶ καθιστᾷ παραστατὴ τὴ σύνθεση τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων μὲ τὴν παράστασιν τοῦ χρόνου. Εἰς τὸ ποῖον ἀνήκουν οἱ κατηγορίες: πραγματικότητα, ἄρνησις, περιορισμός: ἐρωτᾶται λοιπὸν πῶς αὐτὲς ἐφαρμόζονται στὰ φαινόμενα, πῶς δηλαδή ἀποκοτῶν περιεχόμενο. "Αν ὑπολάβουμε τίς κατηγορίες αὐτὲς ἀπλῶς ὡς δημιουργήματα τοῦ νοῦ, ὡς ἐννοήματα δηλαδή ποῦ δὲν ἀνταποκρίνονται σὲ φαινόμενα, καθίστανται ψιλὲς ἐννοιες, καὶ τοῦτο ὅχι ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθοῦν, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς κάποια κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψη. Ἀποβαίνουν ἐπομένως κενὲς ἐννοιες. Γιὰ νὰ παύσουν νὰ εἶναι κενὲς ἐννοιες, πρέπει νὰ συσχετισθοῦν πρὸς φαινόμενα, ἥτοι πρὸς παραστάσεις ποῦ σχηματίζονται ἀπὸ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις. Πρέπει, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ ὑπαχθῇ ὑπ' αὐτὲς ἓνα φαινόμενο, δηλαδή νὰ καταδειχθῇ ὅτι αὐτὸ ἔχει τίς ιδιότητες ποῦ ὁ νοῦς ἀποδίδει σ' ἐκεῖνες. Ἔτσι ἡ παράστασις χ καταφάσκει τίς ιδιότητες ποῦ ἡ κατηγορία τοῦ πραγματικοῦ περικλείει καὶ ἐπομένως βεβαιώνει τὴν πραγματικότητα αὐτῆς, ἂν ἡ ἐσωτερικὴ αἴσθησις ἐκείνου ποῦ τὴν διεμόρφωσε προσδιορισθῇ ἐν χρόνῳ, ἂν δηλαδή ὁ χρόνος πληροῦται καθ' ὕλην ἀπὸ τὴν παράστασιν αὐτῇ.

Κατὰ ταῦτα, ὁ χρόνος ὦν, καθ' ἑαυτὸν θεωρούμενος, καθαρὴ ἐποπτεία, παράστασις δηλαδή ποῦ δὲν πηγάζει ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, ἀλλὰ προϋποτίθεται σ' αὐτὲς, ἀποβαίνει τὸ σταθερὸ μέγεθος τῶν μεταβολῶν, καθίσταται δηλαδή μορφολογικὴ ἀρχὴ τοῦ κατ' αἴσθησιν κόσμου⁴¹. Ὁ χρόνος λοιπὸν καθορίζει τὴν σχέσιν τῶν παραστάσεων στὴν ἐσωτερικὴ μου κατάστασιν, ἐνεργεῖ δηλαδή ὡς μορφολογικὸς *a priori* ὅρος κάθε φαινομένου ἐν γένει⁴². Ἐχει ἐπομένως μία διφυῆς ἢ ὁποία συντελεῖ ὥστε ἡ κατηγορία καὶ τὸ φαινόμενο, καίτοι ἑτερογενὴ κατὰ τὴ φύσιν, νὰ συσχετίζονται μεταξύ τους· ὁ χρόνος περιέχεται σὲ κάθε ἐμπειρικὴ παράστασις, στοιχεῖο ποῦ τὸν συνδέει πρὸς τὸ φαινόμενο, παραλλήλως ὅμως ἔχει καὶ καθολικότητα, στοιχεῖο ποῦ τὸν συσχετίζει πρὸς τὴν κατηγορία, οὕτω δὲ συνάπτεται καὶ πρὸς τὸ ἐπὶ μέρους, ἥτοι τὸ φαινόμενο, καὶ πρὸς τὸ καθόλου, δηλαδή τὴν κατηγορία.

"Οθεν τὰ σχήματα τῶν κατηγοριῶν εἶναι *a priori* προσδιορισμοὶ τοῦ χρόνου, οἱ ὁποῖοι ἐνεργοῦνται σύμφωνα μὲ κανόνες ποῦ ἀναφέρονται στὴν ὁλότητα τοῦ χρόνου ἐν σχέσει πρὸς ὅλα τὰ δυνατό ἀντικείμενα⁴³. Οὕτω μέσω τῶν σχημάτων δημιουργεῖται μία *Realitas Phaenomenon*, καταφάσκειται δηλαδή τὸ φαινόμενο, συνάμα δὲ οἱ κατηγορίες καθίστανται

41. Πβ. Im. Kant, *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, § 14. Βλ. καὶ Kant's *Werke*, ἐκδόσις Πρωσ., Ἀκαδημίας, Τόμ. III, Berlin 1905, σ. 402.

42. *K.r.V.*, A 33, B 50.

43. *K.r.V.*, A 145, B 185.

γνώσιακά προσιτές. Τό σχήμα δηλονότι συνεπάγεται τη συσχέτιση του καθαρού πρὸς τὸ κατ' αἴσθησιν καὶ ἀντιστρόφως. "Οἱ,τι ἐπομένως νοῶ με τὴν κατηγορία καθίσταται προσιτὸ στὴν ἐποπτεία, ἀφοῦ ἐκείνη συνδέεται με τὸ φαινόμενο, ἡ σύνδεση δὲ αὐτῶν καθίσταται δυνατὴ διὰ τῶν προσδιορισμῶν τοῦ χρόνου, ἥτοι διὰ τῆς σχηματοποιήσεως.

Κατὰ ταῦτα, μέσω τῶν σχημάτων οἱ κατηγορίες ἀναφέρονται στὰ φαινόμενα, ἀποκοτῶν δηλαδὴ περιεχόμενο, παύουν, με ἄλλα λόγια, νὰ εἶναι ψιλές ἔννοιες, ἔννοιες δηλαδὴ ποὺ δὲν ἀναπακρίνονται στὸ πραγματικό. Τὰ ἴδια ὅμως αὐτὰ σχήματα ἀσκοῦν καὶ ἓνα ἄλλο ἔργο. Ὅριθοι τοῦν τὸ πεδίο ἐπενεργείας τῶν κατηγοριῶν. Τὸ σχήμα, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆς τοῦ τῆς λειτουργίας, ἀποβαίνει ἡ κατ' αἴσθησιν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου, στὴν περίπτωσι ὅμως ποὺ συμφωνεῖ με τὴν κατηγορία. "Αν καταργήσουμε τὸ σχήμα, οἱ κατηγορίες προσλαμβάνουν ἀποκλειστικὰ λογικὴ σημασίαν, συναπαρτίζουσι δηλαδὴ μιὰ ψιλὴ ἐνότητα παραστάσεων οἱ ὁποῖες ὅμως στεροῦνται οἰασδὴποτε σημασίας⁴⁴. Μέσω τῶν σχημάτων, τῶν προσδιορισμῶν δηλαδὴ τοῦ χρόνου, οἱ κατηγορίες ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα, συνδέονται δηλαδὴ πρὸς τὴν αἰσθητικότητα, ἡ ὁποία καὶ καταφάσκει ἢ ἀποφάσκει τὴν πραγματικότητα τῶν ἐνεργημάτων τοῦ νοῦ. Τὸ σχήμα παρέχει τὴν κατ' αἴσθησιν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου, ἀποτελεῖ δηλαδὴ τὸν ὁρο ἐκείνου ποὺ καθιστᾷ τὸ ἀντικείμενο προσιτὸ στὴ γνώση.

Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω νοηματοδότησι τοῦ σχήματος θέτει τὸ ἐρώτημα, γιὰτὶ ὁ Κάντ δὲ συνεσχέτισε τὸ χρόνο πρὸς τὶς κατηγορίες εἴτε ὅταν μελετοῦσε αὐτὸν εἴτε, δοκιμώτερο, ὅταν ἐξήταζε ἐκείνας. Ἀνεξάρτητα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν σπουδαιότητα τοῦ σχήματος καὶ τὴν συμβολὴν του στὴν ἐν γένει οἰκονομία τῆς *Κριτικῆς*, ἐρωτᾶται, ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἀποψη, ἂν ὁ Κάντ ἀναπτύσσει τὴν σχηματοποίησιν στὸ κατάλληλον τμήμα ἐκείνης. Ἀφοῦ δηλαδὴ ὁ Κάντ, ὅταν ἐκθέτῃ τὴν σχηματοποίησιν, ἀναφέρεται βασικὰ στὶς κατηγορίες καὶ σὲ μιὰ ιδιότητα τοῦ χρόνου, γιὰτὶ νὰ μὴν ἐξετάσῃ αὐτήν, ἂν ὅχι στὸ κεφάλαιον στὸ ὁποῖο διαπραγματεύεται αὐτόν, στὸ κεφάλαιον ὅπου μελετᾷ ἐκείνας.

Ὁ Κάντ βέβαια δὲν ἀπαντᾷ στὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἀπάντησις μας θὰ στηριχθῇ στὴ θεώρησιν τῆς φύσεως ἐκείνων ποὺ συνθέτουσι τὴν περὶ σχηματοποιήσεως θεωρίαν του. Νομίζομε λοιπὸν ὅτι ἡ φύσις τῶν κατηγοριῶν ἀπαγορεύει νὰ ἐξετασθῇ μαζί τους ἐκείνη ἡ ιδιότητα τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία ἐκτίθεται στὴ σχηματοποίησιν. Οἱ κατηγορίες εἶναι καθαρὰς μορφῆς τῆς νοήσεως· ἐπομένως ἀπὸ ἀποψη γενετικῆς δὲν συσχετίζονται πρὸς τὸ χρόνο, τοῦτο δὲ δὲν αἶρει ἡ ἐπισήμανσις ἑνὸς κοινοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτῶν καὶ ἐκείνου. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἀνάπτυξις τῆς σχηματοποιήσεως ἐγένετο στὸ κεφάλαιον τῶν κατηγοριῶν, θὰ ἀποτελοῦσε ἔνθετον ζήτημα καὶ ὅχι ὁμολογόν πρὸς τὸ χαρακτῆρα τοῦ θέματος. Ἐὰν πάλι τὸ σχήμα ἀνελύετο στὸ περὶ χρόνου κεφάλαιον, θὰ συνιστοῦσε πρῶτιστε-

44. *K.r.V.*, A 147, B 186.

ρο, με άρνητικά επακόλουθα στη συλλογιστική επί της όποιας ο Κάντ έθεμελίωσε την αναγκαιότητά του. Αφού άλλωστε το σχήμα άφορά κυρίως τις κατηγορίες, θα έπρεπε ή εξέτασή του νά γίνη μετά από την έρευνα εκείνων, καθώς και μετά από την απόδειξη της ύπερβατικής παραγωγής τους, της δικαιώσεώς των δηλαδή ως μορφών της νοήσεως. "Αλλωστε ο στόχος της σχηματοποιήσεως δέν είναι ούτε οι κατηγορίες καθ' έαυτές ούτε ο χρόνος, αλλά ή παρουσίαση του τρόπου ένεργείας του νοϋ σ' ένα από τά κυριώτερα λειτουργήματά του, σ' εκείνο δηλαδή που άποσκοπεί στον άυτοπεριορισμό του και στον καθορισμό του βεληνε-
κούς των καθαρών έννοιών του.

IV

Η ΣΧΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ

"Αν εξετάσουμε την περί σχηματοποιήσεως θεωρία του Κάντ υπό το πρίσμα των στόχων της *Κριτικής*, βλέπομεν ότι ή αναζήτηση του όρου εκείνου που θα καθιστά δυνατή την ύπαγωγή των φαινομένων υπό τις κατηγορίες και πρός εκείνους συμφωνεί και την έν γένει οίκονομία αυτής ύπηρετεί. Η ύπαγωγή, βεβαιώνουσα την εφαρμογή των κατηγοριών στα φαινόμενα, άποτρέπει τις αϋθαιρεσίες που διαπράττονται στο όνομα του νοϋ και έμποδίζει την απόδοση σ' αυτόν ένεργημάτων άλλωτριών πρός τή φύση του. "Αν λάβουμε μάλιστα ύπ' όψη ότι ο νοϋς μας, σύμφωνα με τον Κάντ, δέν μπορεί νά γνωρίση το αντικείμενό του ένορατικά, διά της άμέσου δηλαδή έποπτείας, αλλά μόνο λογικά⁴⁵, δικαιώνεται ή προσπάθεια γιά την άνεύρεση του μέσου εκείνου που θα άποτρέπη κάθε πιθανή άυτοπαγίδευσή του. Η έξακρίβωση έπομένως αϋτου που θα λειτουργή ως λυδία λίθος των ένεργειών του νοϋ ήμπορεί νά αναγνωρισθ ή νόμιμο αίτημα όχι μόνο του Κάντ, αλλά και κάθε φιλοσόφου που δέν φιλοσοφεί πρός επίνοιαν. Το πρόβλημα όμως είναι πώς θα καθορισθ ή αϋτό τό κριτήριο, ώστε νά μήν άποτελέση σχήμα λόγου, αλλά νά άποβή άρχή εφαρμόσιμη στις φιλοσοφικές ζητήσεις. Γι' αϋτόν ακριβώς τό λόγο, ένw οι εισαγωγικές στη σχηματοποίηση σκέψεις του Κάντ κρίνονται ως όρθές, ο τρόπος κατά τον όποιον αϋτός αναφέρεται στο ύπερβατικό σχήμα δημιουργεί δυσάπάντητα έρωτήματα.

Η άμφισβήτηση των διδαγμάτων που ο Κάντ εκθέτει στη σχηματοποίηση άρχίζει από τή στιγμή που προβάλλει ως αϋταπόδεικτη την άποψη, σύμφωνα με την όποια «πρέπει νά ύπάρχη ύποχρεωτικά ένας τρίτος όρος που νά είναι από την μιά μεριά όμοειδής πρός την κατηγορία και τό φαινόμενο και από την άλλη νά καθιστά δυνατή την αναφορά της πρώτης στο δεύτερο»⁴⁶. Ο Κάντ δέν αίτιολογεί τό ύποχρεωτικόν της ύπάρξεως

45. *K.r.V.*, A 256, B 312.

46. *K.r.V.*, A 138, B 177.

αυτοῦ τοῦ τρίτου ὅρου οὔτε ὁμως καὶ δέχεται τὴν ὑπαρξή του ὡς ὑπόθεση ἀφετηρίας γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὶς ἐρευνές του. Πρὸς τούτοις, οἱ ιδιότητες ποὺ ἀνευρίσκει στὸν ὅρο αὐτὸ – ἀπὸ ὅσα γράφει καθιστᾷ σαφές ὅτι τὶς ιδιότητες αὐτὲς δὲν τὶς ἀπονέμει σ' αὐτὸν ὁ ἴδιος, ἀλλὰ τὶς ἐξάγει ἀπὸ τὴν θεώρησι τῆς φύσεώς του – δὲν εἶναι εὐκολο νὰ καταδειχθοῦν. Ἐρωτᾶται δηλαδὴ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ κάτι τι ποὺ νὰ συγκεντρῶνῃ δύο ἂν ὄχι ἀλληλοαναιρούμενα, ὅπωςδὴποτε ἀντίθετα συμβάματα, τὰ ὁποῖα καταφάσκουν τὴν διφυῆ φύση του, ἐνῶ συγχρόνως χάριν αὐτῆς ἐπιφέρουν τὸν συγκερασμὸ τοῦ αἰσθῆσαι ἀντιληπτοῦ – τοῦ φαινομένου – καὶ τοῦ νοῆσαι καταληπτοῦ – τῆς κατηγορίας. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Κάντ, λίγο προτοῦ ἀναφερθῇ στὸν ὅρο αὐτὸ, παραδέχθηκε πῶς «*κανένας δὲ θὰ πῇ ὅτι ἡ αἰτιότητα μπορεῖ νὰ γίνῃ προσιτὴ στὴν κατ' αἴσθησι ἐποπτεία καὶ περιέχεται μέσα στὰ φαινόμενα*»⁴⁷.

Ὁ τρόπος λοιπὸν κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάντ εἰσηγεῖται τὸ ὑπερβατικὸ σχῆμα ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ἀπόψεως ὅτι προβάλλει ἓνα αἶτημα καὶ ὄχι μιὰ ἀποδειξιμὴ διδασκαλία. Ἡ ἄποψη αὕτῃ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ δις τὸ ἐπίρρημα «*υποχρεωτικά*», σὰ νὰ θέλῃ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἂν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μεσολαβητικοῦ αὐτοῦ ὅρου δὲν γίνῃ ἀποδεκτὴ, τὸ σύστημά του, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καίρια σημεῖα του, παρουσιάζει ρωγμὴ πού εἶναι ἀδύνατον νὰ κλείσῃ. Ἄν ὁμως τὸ σχῆμα ὑποληφθῇ ὡς αἶτημα, ὁλόκληρῃ ἡ περὶ σχηματοποιήσεως διδασκαλία τοῦ Κάντ καθίσταται ἓνα τέχνημα, μὲ τὴν συνδρομὴ τοῦ ὁποῖου διασώζεται μὲν ἡ ἐνότητα τοῦ συστήματος, κλονίζεται ὁμως ὁ θεμέλιος λίθος του. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κάντ ὄχι μόνον δὲν ἀναγνώριζεν ὅτι τέτοιο, ἀλλὰ διατρανώνει τὴν πεποίθησή του τόσο γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπάρξεως τοῦ τρίτου αὐτοῦ ὅρου ὅσο καὶ γιὰ τὴ λειτουργία ποὺ δι' αὐτοῦ ἐπιτελεῖ ὁ νοῦς. Ὅτι πράγματι ὁ ἴδιος ὁ Κάντ δὲν θεωρεῖ τὸ ὑπερβατικὸ σχῆμα καὶ τὸ ἔργο του ἐπιγέννημα ἀνάγκης πρὸς κάλυψιν μεθοδολογικῶν κενῶν, ἀλλὰ ἀναντίρρητη πραγματικότητα, βεβαιώνει ἡ μὴ ἀποδεικνυομένη ὁμως ἄποψή του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ σχηματοποίησι τοῦ νοῦ, ἡ ἐνεργοποίησι δηλαδὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ σχήματος, συνιστᾷ μιὰ τέχνη κρυμμένη στὰ κατάβαθα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τὸ ἀληθινὸ μυστικὸ τῆς ὁποίας δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ τὸ ἀνακαλύψουμε⁴⁸. Πρέπει ὁμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Κάντ μὲ τὴν ἄποψη αὕτῃ, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται, ἐπισείει ἐναντίον του τὴ μορφή τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος εἶχε ἀπευθύνει ἐναντίον τοῦ Locke⁴⁹, μὲ τὴν

47. *Αὐτόθι*.

48. *K.r.V.*, A 141, B 181. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ὁ Κάντ δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη *Gemüt* ἀλλὰ τὴν λέξη *Seele*. Λέξη δηλαδὴ ὑπερβολικὰ φορτισμένη μὲ μεταφυσικὸ καὶ θρησκευτικὸ πρὶεχόμενο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θέτει σειρὰ ἐρωτημάτων, τῶν ὁποίων ὁμως ἡ ἐξέτασις ἀφίσταται τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας μελέτης μας. Συνοπτικὴ παρουσίασις αὐτῶν βλ. A. Rigobello, *Die Grenzen des Transzendentalen bei Kant*. München 1968, σ. 124, σημ. 192. Τὸ βιβλίον αὐτὸ γραμμένον στὰ ἰταλικά, μεταφράστηκε στὰ γερμανικά ἀπὸ τὸν J. Tscholl.

49. *K.r.V.*, A IX.

διαφορά ότι αντί να φυσιολογή, ψυχολογεί⁵⁰. Ἀδυνατεί δηλαδή να ἀπαντήσει στο ἑρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν λειτουργία τῆς σχηματοποιήσεως, χωρίς νὰ καταφύγῃ σὲ ψυχολογικά δεδομένα.

Τὸ κενὸ ὅμως ποὺ παρουσιάζεται στὴν τεκμηρίωση τῆς σχηματοποιήσεως ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν ἰδιομορφία τοῦ σημείου ἀναφορᾶς τῆς καὶ κατὰ δεῦτερο λόγο σὲ ἀδυναμία τοῦ Κάντ. Ὁ Κάντ, ὅπως εἶπαμε, ὁμολογεῖ ὅτι μὲ τὴν σχηματοποίηση δὲν ἐμεθόδευσε τρόπο διεξόδου ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ οἱ συνιστώσες τῆς φιλοσοφίας του δημιουργοῦν, ἀλλὰ κατέγραψε μιὰ λειτουργία τοῦ νοῦ. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀποψη ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀχίλλειο πτέρνα τῆς περὶ σχηματοποιήσεως θεωρίας του, διότι ὁ Κάντ τὴν προβάλλει χωρίς νὰ τὴν ἀποδεικνύῃ. Τοῦτο ὅμως δὲν καθιστᾷ τὴν σχηματοποίηση ξένο σῶμα στὴν *Κριτική*· ἡ σχηματοποίηση ὄχι μόνον ἐντάσσεται στὴ θεματικὴ τῆς *Κριτικῆς*, ἀλλὰ συμβάλλει καὶ στὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων τῆς.

Μὲ τὴν ὑπερβατικὴ παραγωγή ὁ Κάντ κατέδειξε τὴ νομιμότητα τῶν κατηγοριῶν· τοῦτο ὅμως μπορούσε νὰ κλονίσῃ τὴν ὅλη *Κριτική*. Ὁ Κάντ δηλαδὴ διεῖδε ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία ποὺ προσήγαγε γιὰ νὰ κυρώσῃ τὴν ἰσχὺ τῶν κατηγοριῶν, τῶν *a priori* δηλαδὴ μορφῶν τῆς νοήσεως, μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀπατηλὴ ἐντύπωση ὅτι καὶ ἡ νομιμοποίηση ὅλων ἀνεξαίρετως τῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ εἶναι κατορθωτὴ. Ἡ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν παραγωγή τῶν κατηγοριῶν μεθόδευσῃ τρόπου νομιμοποιήσεως παντὸς ἐννοήματος πιθανὸν νὰ ἐκρίνετο ὡς ἐπιτεύξιμο ἐγχείρημα. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονηταί ὅτι ἤδη ὁ Πλωτῖνος εἶχε θέσει τὸ αἶτημα ἀνευρέσεως τῶν κατηγοριῶν τοῦ νοητοῦ καὶ εἶχε ἀναζητήσει αὐτές⁵¹. Ὁ Κάντ δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἐνήμερος τοῦ πλωτινικοῦ αὐτοῦ αἰτήματος· τοῦτο ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι καὶ ἀγνοοῦσε τὶς προσπάθειες ποὺ πρὸς πραγμάτων τῆς εἶχαν ἀναληφθῇ. Ὅπως κατέδειξε ὁ W. Beierwaltes⁵², ἡ φιλοσοφία τῆς ἀναγεννήσεως, τὴν ἐπίδραση τῆς ὁποίας στὴν μετέπειτα φιλοσοφία δὲν ἀγνοοῦσε ὁ Κάντ, ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀναβίωση τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Οἱ κατηγορίες τὶς ὁποῖες εἰσηγεῖται ὁ Κάντ δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, παρὰ ταῦτα ὅμως αὐτὸς κατῴρθωσε νὰ δικαιώσῃ τὴν χρῆση

50. Αὐτὸ βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Κάντ παγιδεύεται σὲ μιὰ ψυχολογικὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος ποὺ ἐξετάζει, δηλαδὴ στὴν ἐρευνά του μὲ γνώμονα τοὺς ὑποκειμενικοὺς ἐμπειρικοὺς ὅρους ποὺ διδάσκει ἡ Ψυχολογία (*K.r.V.*, A 53, B 77). Εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ὁ Κάντ σὲ σχέδιο ἐπιστολῆς ποὺ ἐσκόπευε νὰ ἀπευθύνῃ στὸν Joh. Wihl. Andr. Kosmann, χρησιμοποιοῖ τὴν φράση ψυχολογικὴ παραγωγή (*psychologische Deduktion*)· διευκρινίζει ὅμως ὅτι ἡ παραγωγή αὐτὴ ἀφορᾷ σ' ἐκείνες τὶς παραστάσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν τὴν πηγὴ τους στὸ πνεῦμα – *im Gemüte* –, στὴ λογικὴ δηλαδὴ ψυχὴ. Τὸ σχέδιο τὸ συνέταξε ὁ Κάντ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1789. Βλ. *Im. Kantis Werke*, Τόμ. IX, *Briefe von und an Kant*, Hrsg. E. Cassirer, Μέρος πρῶτο, 1749 – 1789, Berlin 1922, σ. 438.

51. *Περὶ τῶν γενῶν τοῦ ὄντος α'*, Ἐνν. VI 1,1.

52. W. Beierwaltes, *Neuplatonisches Denken als Substanz der Renaissance*, Studia Leibnitiana, Sonderheft 7, 1978.

τους. Για να μη δώση λοιπόν με την πράξη του αυτή άφορμή προς ισχυροποίηση μορφών σκέψεως και έρεűνης που τόσα έντονα έπολέμησε, ώφειλε να όριοθετήσει την περιοχή λειτουργίας των κατηγοριών και να διακριβώσει κριτήριο έλέγχου των. Τοϋτο έκαμε με την σχηματοποίηση. Με τη διδασκαλία του αυτή άπαντοϋσε σε κάθε προσπάθεια παραχαράξεως των έννοιών του νοϋ και σφετερισμοϋ των δυνάμεών του. 'Η άπάντηση του Κάντ ήταν ή ακόλουθη: 'Ασφαλώς οι κατηγορίες είναι μορφές της νοήσεως, άντλοϋν όμως τó περιεχόμενό τους άπό την έμπειρία, δικαιώνουν τη χρήση τους μέσω της δυνατότητος έφαρμογής τους στα φαινόμενα, έπιτυγχάνεται δέ αυτή διά της σχηματοποιήσεως.

Με την άνωτέρω άπάντηση ό Κάντ άντιμετώπιζε τις προκλήσεις όχι μόνο της παραδοσιακής φιλοσοφίας, αλλά και συγχρόνων του φιλοσοφικών άντιλήψεων, καθώς και μαθηματικών διδασκαλιών, κυρίως δέ αϋτών. Οι μαθηματικές διδασκαλίες, ένεκα της φύσεως του άντικειμένου των, έδιναν έναυσμα γιά την έπανεξέταση τόσο της θεματικής όσο και της μεθοδολογίας της φιλοσοφίας. Με την σχηματοποίηση δηλονότι ό Κάντ άνεύρισκε τρόπο με τόν όποιον νομιμοποιϋσε την χρησιμοποίηση στην μεταφυσική συνθετικών κρίσεων *a priori*⁵³ και έπομένως κατάρθωνε να άπαντήσει στο έρώτημα που ό ίδιος είχε θέσει στην άρχή της *Κριτικής*⁵⁴, σχετικά με τη δυνατότητα να καταστή ή μεταφυσική έπιστήμη. Τό έρώτημα αυτό ό Κάντ τό έμελέτησε σ' όλες του τις διαστάσεις, άνεξάρτητα άπό τόν βαθμό έπιτυχίας που θά άνεγνώριζε κανείς στη λύση που έδωσε. Γιά τόν Κάντ ή μοίρα της μεταφυσικής ήταν συνυφασμένη με τό πρόβλημα των συνθετικών κρίσεων *a priori*, ή σχηματοποίηση δέ συντελοϋσε στην έπίλυσή του. Με την σχηματοποίηση έπίσης ό Κάντ διεχώριζε τη θέση του τόσο άπό τόν έμπειρισμό όσο και άπό τόν ιδεαλισμό, ένw παράλληλα άπαντοϋσε και στις θέσεις του Νεύτωνος τις σχετικές με την δομή του κοσμικοϋ σύμπαντος⁵⁵.

Έπί τοϋτοis, ή διφυΐα του ύπερβατικοϋ σχήματος μαρτυρεί ότι με την σχηματοποίηση ό Κάντ καταβάλλει μιá άκόμη προσπάθεια άρσεως του δυϊσμοϋ στη γνώση, συγκεκριμένα δέ του δυϊσμοϋ εκείνου που είχε εκθρέψει ή παραδοσιακή μεταφυσική. Οι εκπρόσωποι της δέν θέλησαν ή δέν μόρρεσαν, αδιάφορο έπί του προκειμένου, να παραδεχθoϋν ότι ύποτιμώντες σε βαθμό που να τό διαγράφουν εκείνο που ό Κάντ θεωροϋσε ως τό μόνο γνωσιακά προσιτό στόν άνθρωπο, τόν κόσμο δηλαδή τών

53. Πβ. και S. Kröner, *Kant*, Göttingen 1955, σσ. 55 κ. έξ.

54. *K.r.V.*, B 18 κ.έξ.

55. *K.r.V.*, A 257, B 313. 'Ο Κάντ εκρίνε ως άντικειμενικά έγκυρη την μηχανική του Νεύτωνος, προβληματίστηκε όμως άπό άποψη έπιστημολογική ως προς την έγκυρότητά της. Πβ. και W. H. Werkmeister, "Kant's Philosophy and Modern Science", *Kant-Studien* 66 (1975) 37-48. 'Εξέταση των κοσμολογικών άπόψεων του Κάντ με γνώμονα σύγχρονες έπιστημονικές άντιλήψεις, βλ. Θ. Βέικου, *Μαθηματικές άντινομίες του Κάντ και σύγχρονη έπιστήμη*, 'Ιωάννινα 1974.

κατ' αίσθηση δεδομένων, κατεδίκαζαν τη γνώση σέ θάνατο. Ὁ Κάντ ἀντελήφθη τοῦτο, μία δὲ ἀπὸ τὶς προσπάθειες ποὺ κατέλαβε γιὰ νὰ διασωθῇ ἡ γνώση, καὶ μάλιστα ἡ φιλοσοφικὴ γνώση ποὺ ὀπωσδήποτε εἶναι ἰδιαίτερα εὐάλωτη, συνιστᾷ καὶ ἡ σχηματοποίηση. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι στὴν προσπάθειά του νὰ ἄρῃ τὸν παραδοσιακὸ δυϊσμὸ στὴ γνώση, κυρώνει ἓνα ἄλλο δυϊσμὸ, τὸν ὄντολογικὸ δηλαδὴ δυϊσμὸ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ καὶ τῶν πραγμάτων ὡς πρὸς ἡμᾶς, ἀφοῦ διασφαλίζει μόνο τὴν δυνατότητα γνώσεως αὐτῶν, ἀναγνωρίζει δὲ τὴν ἀδυναμία γνώσεως ἐκείνου⁵⁶.

Ὅθεν ὁ Κάντ μὲ τὴν σχηματοποίηση ἀπαντᾷ σὲ μία δέσμη ἐρωτημάτων ποὺ ἀνακύπτουν μὲν ἀπὸ τὸν τρόπο δομήσεως τῆς φιλοσοφίας του, ἐξεταζόμενα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ σημείου ἀναφορᾶς τους, εὐρίσκονται νὰ ἀπασχολοῦν τὴν φιλοσοφοῦσα διάνοηση παλαιόθεν. Ἀρκεῖ καὶ μόνο νὰ θυμηθοῦμε τὶς ἔριδες ποὺ προκαλοῦσε στοὺς φιλοσόφους τῶν ἐλληνιστικῶν κυρίως χρόνων καὶ ἐξῆς ἡ χάραξη τῆς ὀροθετικῆς γραμμῆς μεταξὺ τοῦ κατ' ἐπίνοιαν καὶ τοῦ καθ' ὑπόστασιν⁵⁷. Ἐνα πολυσύνθετο πρόβλημα τὸ ὁποῖο κάθε φιλόσοφος ἀντιμετώπιζε ἀνάλογα μὲ τὶς ἐν γένει φιλοσοφικὲς του ἀντιλήψεις. Ὁ Κάντ ἀπήντησε μὲ τὴν θεωρία του περὶ τῆς σχηματοποιήσεως. Ἡ ἀπάντησή του μπορεῖ μὲν νὰ μὴν ἱκανοποιῇ, ὅπως ἴσως ὅμως προάγει τὴν περαιτέρω ἐρευνα ἐκείνου.

V

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἄν τώρα ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ὁσων ἔχομεν διαλάβει, ἐξετάσουμε τὶς ἀρνητικὲς κρίσεις ποὺ γιὰ τὴν σχηματοποίηση ἐν γένει διεικόνισαν ὀρισμένοι μελετηταί, θὰ δοῦμε ὅτι αὐτὲς προβλήθηκαν χωρὶς νὰ ἔχῃ προηγηθῇ ἡ κάθετη καὶ σφαιρικὴ ἐξέταση ἐκείνης. Ὅπως εἶχαμε στὴν ἀρχὴ σημειώσει⁵⁸, οἱ ἐπιτιμηταὶ τῆς σχηματοποιήσεως ἀντλοῦν τὰ ἐπιχειρήματά τους εἴτε ἀπὸ τὶς γενικὲς φιλοσοφικὲς τοὺς θέσεις εἴτε ἀπὸ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάντ ἐκθέτει αὐτήν. Οἱ πρῶτοι ἀρνοῦνται νὰ θεωρήσουν τὴν σχηματοποίηση ἀπάντηση σ' ἓνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα· οἱ δεῦτεροι ἐπικαλοῦνται τὴν σκοτεινότητα στὴν ἔκφραση, τὴν ἀσάφεια ὡς πρὸς τοὺς στόχους τοῦ Κάντ καὶ τὴν ἀμφισημία τῆς πρώτης παραγράφου. Κατὰ συνέπεια, δὲν ἀπορρίπτουν τὴν σχηματοποίηση, μὲ τὶς παρατηρήσεις τοὺς ὅμως ὑποσκάπτουν τὰ θεμέλιά της. Ἐξετάζοντας λοιπὸν τὶς ἐνστάσεις τόσο τῶν μὲν, ὅσο καὶ τῶν δέ, μὲ γνώμονα ὅσα διελάβομεν,

56. Πβ. ἀνωτ. σ. 53.

57. Πβ. Νικολάου Χρόνη, «Ἡ διαίρεσις κατ' ἐπίνοιαν ὡς μέθοδος ἐρεύνης κοσμολογικῶν προβλημάτων», *Ἐπιστημ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν*, Τόμ. ΚΣΤ' (1977-1978), σσ. 162 κ.ἐξ.

58. Πβ. ἀνωτ., σ. 42.

παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Ἡ σκοτεινότητα ἀποτελεῖ γνῶρισμα ὅλης τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου*, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Κάντ παραδέχθηκε τὴν παρουσία της καὶ ἐξέφρασε τὸν φόβο μήπως ἐξ αἰτίας της παρερμηνευθοῦν οἱ ἀπόψεις ποὺ διατυπώνει⁵⁹. Ἄν λοιπὸν ἡ σκοτεινότητα συνεπάγεται τὴν ἀπόρριψη τῆς σχηματοποιήσεως, συνεπάγεται κατὰ μείζονα λόγο καὶ τὴν ἀπόρριψη ὅλης τῆς *Κριτικῆς*. Ἐκτὸς τούτου, ἡ σκοτεινότητα ὀφείλεται στὴν ιδιοτυπία τῶν θεμάτων ποὺ διαπραγματεύεται ὁ Κάντ⁶⁰, καθὼς καὶ στὴν ἐντονὴ ἐπιθυμία του νὰ τὰ ἐξετάσῃ σ' ὅλες τὶς διαστάσεις τους, κατὰ συνέπεια δὲν ὑπηρετεῖ κάποια δόλια σκοπιμότητα. Ὁ Κάντ δηλαδὴ δὲν ἐπιδιώκει νὰ καλύψῃ ὑπὸ τὴν σκοτεινότητα τὴν ἐπιπόλαιη ἐξέτασῃ καὶ τὴν ἀδυναμία διατυπώσεως γνῶμης· τὸ ἀντίθετο μάλιστα συμβαίνει. Ἡ σκοτεινότητα ὀφείλεται στὴν ἐνδελεχῆ ἐξέτασῃ, ἀποτελεσμα τῆς ὁποίας εἶναι ἄλλοτε μὲν τὸ πολὺπλοκο τοῦ ὕφους, ἄλλοτε δὲ ἡ συνύφανση πολλῶν σκέψεων σὲ μία πρότασιν. Ἡ ἀνατόμος σκέψις τοῦ Κάντ δημιουργεῖ τὴν πυκνὴ ἐννοιολογικὴ ὑφὴ ἡ ὁποία καὶ παρέχει τὴν ἐντύπωση τῆς σκοτεινότητος στὴν ἐκθεσὴ τῆς διδασκαλίας του. Κατὰ συνέπεια ἡ ἐπισταμένη μελέτη μετριάξῃ τὴν σκοτεινότητα, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ R. Schmidt⁶¹, σὲ πλεῖστα σημεῖα τῆς *Κριτικῆς*, δὲν εἶναι τόσο ἐντονὴ ὅσο ἡ πρώτη ἀνάγνωση τὴν παρουσιάζει.

Ὡς πρὸς τὴν ἀσάφεια τῶν στόχων ποὺ καταλογίζουν στὸν Κάντ, παρατηροῦμεν ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι τέτοιας ἐκτάσεως ὥστε ὁ μελετητὴς νὰ ἐμποδίζεται τουλάχιστον νὰ τοὺς διακρίνῃ, ἂν ὄχι νὰ τοὺς ἀναγνωρίσῃ ἐπακριβῶς. Ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάντ διεμόρφωσε τὴν περὶ σχηματοποιήσεως θεωρία του μπορεῖ νὰ ἀνευρεθῇ, ἂν ἀναζητηθῇ μὲ γνῶμονα τὸν ἐν γένει σκοπὸ τῆς *Κριτικῆς*, τὸν ὁποῖον, ὅπως ἐδείξαμε, ὑπηρετεῖ. Βεβαίως, ὁ διαχωρισμὸς τῆς σχηματοποιήσεως ἀπὸ τὰ λοιπὰ θέματα τῆς *Κριτικῆς*, πρᾶγμα ποὺ κάνουν μερικοὶ μελετηταί, περιπλέκει τὴν ἐρευνά της. Καὶ μόνο ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σχηματοποίηση ἐγγράφη ὡς κεφάλαιο τῆς *Κριτικῆς* καὶ ὄχι ὡς ἀνεξάρτητο μελέτημα, ἐπιβάλλει τὴν ὑπὸ τὸ πρῖσμα ἐκείνης ἐξέτασίν της.

Πρὸς τούτοις, ἡ ἀμφισημία τῆς πρώτης παραγράφου δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἀδιέξοδο, διότι αἶρεται, ὅταν τὰ ἀναφερόμενα σ' αὐτὴν ἐξετασθοῦν μὲ βάση τὸ περιεχόμενο ποὺ ὁ Κάντ ἀποδίδει ἀφ' ἐνὸς μὲν στὸ ἀντικείμενο, ἀφ' ἐτέρου δὲ στὴν ἐννοία. Προσέτι ἡ παράγραφος αὐτὴ μαρτυρεῖ τὴν ἐπίδραση τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπὶ τοῦ Κάντ ἡ προγενέστερη καὶ σύγχρονή του φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη. Καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὁμοειδεια, τὴν

59. *K.r.V.*, A XVIII, B XLIII.

60. Πβ. ὅσα γράφει ὁ Κάντ εἰς A 98 τῆς *Κριτικῆς*: «Ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ καταληφθῇ ἀπὸ ἀποστροφή λόγω τῆς σκοτεινότητος, ἡ ὁποία εἶναι ἀναπόφευκτὴ σ' ἕνα δρόμο ποὺ εἶναι τελειῶς ἀπάτητος».

61. Im. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, hrsg. R. Schmidt, Hamburg (Felix Meiner) 1930, σ.

όποια ὁ Κάντ θέτει ὡς *conditio sine qua non* γιὰ τὴν τέλεση τῆς ὑπαγωγῆς, πρυτανεύει στὴ φύση⁶², μαρτυρεῖ τὸ εὖρος τῆς προβληματικῆς του. Τὸ ὅτι ἄλλωστε τὸ παράδειγμα ποὺ προσάγει κατ' αὐτὴν, καθὼς καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ προσάγει κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σχηματοποιήσεως ἐν γένει, τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ μαθηματικά, δείχνει τὴν φιλόδοξη, ὄχι ὅμως καὶ γι' αὐτὸ ἐπικριτέα προσπάθειά του.

Ἡ ἀποψη ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ σχηματοποίηση δὲν ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ πρόβλημα ποὺ θέτει ἡ ἐν γένει φιλοσοφικὴ θεματικὴ, ἀλλὰ σὲ πρόβλημα ποὺ δημιουργοῦν οἱ συνιστώσες τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας δὲν μπορεῖ ἐναποδεῖκτως νὰ ὑποστηριχθῇ. Ἀσφαλῶς ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάντ διαρθρώνει τὴν συλλογιστικὴ του κατὰ τὴν ἐκθεση τῆς σχηματοποιήσεως παρέχει ἀφορμὴ γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς τέτοιας ἀπόψεως, δὲν κυρώνει ὅμως καὶ τὴν προβολὴ τῆς ὡς θέσεως. Ὁ Κάντ, ὅπως ἐδείξαμε, θεωρεῖ τὴν σχηματοποίηση ὡς λειτουργία τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶχε μέχρι τότε ἐπισημανθῇ⁶³. Δὲν τὴν ἀντιμετωπίζει ἐπομένως ὡς μέσο ὑπερβάσεως δυσχερειῶν ποὺ συνάντησε κατὰ τὴν μελέτη του. Βέβαια οἱ λόγοι ποὺ ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ υπερβατικοῦ σχήματος – ἡ φύση δηλαδὴ τῶν κατηγοριῶν καὶ ἡ διάσχιση τοῦ ἀντικειμένου σὲ φαινόμενο καὶ νοούμενο – δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ ὅροι ποὺ ἐπιβάλλουν καὶ συγχρόνως καταφάσκουν τὴν σχηματοποίηση εἶναι κατ' οὐσίαν οἱ συνιστώσες τῆς φιλοσοφίας του. Οὕτω παρέχει ἀφορμὴ πρὸς διατύπωση τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ περὶ σχηματοποιήσεως θεωρία του συνιστᾷ μέσον δικαιοσεως τοῦ ἰδιοῦ τοῦ τρόπου τοῦ φιλοσοφεῖν.

Ἀποψη ὅμως ὡς ἡ ἀνωτέρω καταδεικνύεται τουλάχιστον μονομερῆς, ὅταν ἐξετασθῇ μὲ γνώμονα τὰ ἐπὶ μέρους θέματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν Κάντ κατὰ τὴν διαπραγμάτευση τῆς σχηματοποιήσεως. Τὰ θέματα αὐτὰ

VII.

62. Πβ. Θ. Βορέα, *Λογική*, Ἀθῆναι 1972², σ. 160.

63. Ὁ Κάντ δὲν ἔπαυσε νὰ θεωρῇ τὴ σχηματοποίηση ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα θέματα τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἄξια ἰδιαίτερας προσοχῆς ὅσα περὶ αὐτῆς γράφει στὰ 1797, λίγα δηλαδὴ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (1804). Ἀφοῦ ἀναγνώριση τῆς δυσκολίας, τῆς ὁποίας δημιουργεῖ ἡ ἀποψη τοῦ σχετικὰ μὲ τὴν δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῶν κατηγοριῶν στὰ φαινόμενα μέσω τοῦ ὑπερβατικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου, ἐπάγεται: «*Ἡ σχηματοποίηση ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα θέματα. Ἀκόμη καὶ ὁ κύριος Beck δὲν μπόρεσε νὰ τὴν κατανοήσῃ πλήρως. Θεωρῶ τὸ κεφάλαιο τῆς σχηματοποιήσεως ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα*». Ἡ ἀναφορά τοῦ Κάντ στὸν Beck δὲν εἶναι συμπτωματικὴ. Ὁ Johann Sigismund Beck ἦτο μαθητὴς του, ἀρχισε δὲ ἀπὸ τὸ 1793 νὰ ἐκδίδῃ μία σειρά σχολίων σὲ ἔργα του. Τὰ σχόλια τοῦ Beck μὲ τὸν τίτλο *Erläuternder Auszug aus Kants kritischen Schriften* ἐξεδόθησαν σὲ τρεῖς τόμους στὴ Riga ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1793 καὶ 1796. Περὶ τῶν σχολίων τοῦ Beck καὶ τὴν ἐναντι αὐτῶν στάση τοῦ Κάντ βλ. D. Henrich, «*Die Beweisstruktur von Kants transzendentaler Deduktion*», *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, Hrsg. G. Prauss, Köln 1973, σσ. 95 κ.έξ. Τὸ κείμενο τοῦ Κάντ εἰς *Kant's Reflexionen zur Metaphysik*, Μέρος Δεύτερο, 6359. Βλ. *Kant's gesammelte Schriften*, Ἔκδ. . Πρωσο. Ἀκαδημ., Τόμ. XVIII, Berlin-Leipzig 1928, σ. 686.

δεν αποτελοῦν αὐθαίρετες ἐπινοήσεις τοῦ Κάντ, ἀλλὰ συνιστοῦν προβλήματα ποῦ ἀπὸ μακροῦ ἀπασχολοῦσαν τὴν φιλοσοφοῦσα διανόηση. Ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο νὰ ἀναφέρωμεν τὶς κατηγορίες, τὴν διαμάχη μεταξύ νοήσεϊ ἀντιληπτοῦ καὶ αἰσθήσεϊ καταληπτοῦ, τὴν ὑπαγωγή κλπ. Κατὰ συνέπεια ἡ ἀποψη ὅτι ἡ σχηματοποίηση δὲν ἀπαντᾷ σὲ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ σὲ ἀπορίες τοῦ Κάντ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ἐναποδείκτως.

Ἐπὶ τούτοις, ὁ χαρακτηρισμὸς ἑνὸς προβλήματος ὡς φιλοσοφικοῦ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπλῶς καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐπισήμανσή του στὸ ἱστορικὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας ἢ ἀπὸ τὴν συμβολὴ τοῦ σημείου ἀναφορᾶς του στὴν ἐπιβολὴ ἀντιλήψεων ποῦ ὑπηρετοῦν πρόσκαιρες καταστάσεις. Ἐὰν συνέβαινε αὐτὸ, ἡ θεματικὴ τῆς φιλοσοφίας θὰ αποτελοῦσε λήθης πεδίων. Περιοχὲς τῆς γνώσεως ποῦ κηρύσσονται χώροι περιφρακτοὶ καταδικάζονται στὴν πραγματικότητα σὲ ἐξαφάνιση, ἂν δὲ διατηρηθοῦν ἐπὶ τὶ χρονικὸν διάστημα, διατελοῦν ἄγονοι ἐκτάσεις. Ἀσφαλῶς ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας θὰ κρίνουν ἐὰν ἓνα πρόβλημα ἐντάσσεται στὴ θεματικὴ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ κρίση τους ὅμως δέον ὅπως σχηματισθῇ καὶ μὲ γνώμονα τὴν ἀποψη ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἀποτελεῖ κλειστὸ ταμεῖο γνώσεως στὸ ὁποῖο ἀπαγορεύεται ἡ ἄσκηση παντὸς ἐλέγχου⁶⁴, ἀλλὰ συνιστᾷ ἑκφραση τῆς διανοήσεως ἐκείνης ἡ ὁποία στοχάζεται ζητητικὰ καὶ βεβαιώνει τὴν λειτουργικότητα τῶν λογισμῶν της μέσω τῆς ἐπενεργείας τους στὴν ἀντιμετώπιση τῶν θεμελιωδῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἥτοι τῶν γνωσιολογικῶν, ἠθικῶν κλπ.⁶⁵ Κατὰ συνέπεια, ὁ Κάντ – ὅπως βέβαια καὶ κάθε φιλόσοφος – δικαιούται νὰ θέτῃ προβλήματα ὁ χαρακτηρισμὸς τους δὲ ὡς φιλοσοφικῶν ἢ ὄχι θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τους καὶ ἀπὸ τὸν βαθμὸ ἐπενεργείας τους σχετιζόμενα καὶ ἀπροκατάληπτα φιλοσοφοῦσα διανόηση, καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ λύση μὲ τὴν ὁποία τὰ συνοδεύει ὁ εἰσηγητὴς τους. Μπορεῖ ἄλλωστε ἓνα πρόβλημα νὰ εἶναι φιλοσοφικὸ, ὁ τρόπος ὅμως ἀντιμετωπίσεώς του, ὄχι. Τὸ νὰ ἀρνήται ὅμως κανεὶς νὰ θεωρήσῃ ἓνα πρόβλημα ὡς φιλοσοφικὸ, ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενό του δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος νοηματοδοτεῖ τὴ φιλοσοφία, αὐτὸ ἀποτελεῖ ὁμολογία ἀρνήσεως τῆς φιλοσοφίας. Διότι καὶ στὴν περίπτωσι ποῦ ἓνα πρόβλημα ἀποδείχθῃ ὅτι ὄντως δὲν εἶναι φιλοσοφικὸ, μέχρι τῆς ἀποδείξεως αὐτῆς σχετιζόταν πρὸς τὴν φιλοσοφία, ἀφοῦ ἡ διαπίστωση ὅτι πράγματι δὲν ἀνήκει στὴ θεματικὴ της ὑπῆρξε ἐπακόλουθο ζητήσεως, ἡ δὲ ζήτησις, ὅπως διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης⁶⁶, εἶναι αἰτία τοῦ φιλοσοφεῖν.

64. Μία τέτοια ἀποψη προβάλλεται συνήθως ἀπὸ δογματικοὺς φιλοσόφους, γιὰ τὴν «ἀλαζονεία» τῶν ὁποίων πβ. Θεόφιλου Βέικου, *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, Ἀθῆνα 1980, σσ. 47 κ.ἑξ.

65. Πβ. καὶ Ἀναστασίου Γιανναρά, «Μετασχηματισμοὶ στο ἱστορικὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας», *Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι*, τόμ. Κ', Ἀθῆναι 1978, σσ. 180 κ.ἑξ.

66. Πβ. In. Düring, *Aristotle's Protrepticus, An Attempt at Reconstruction*, Göteborg 1961, A5.

Συμπερασματικῶς λοιπὸν παρατηροῦμεν ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προσάγουν ὅσοι ἀποτιμοῦν ἀρνητικὰ τὴν σχηματοποίηση, δὲν στοιχειοθετοῦν σοβαρὸ λόγο ἀπορρίψεώς της. Οἱ δυσκολίες ἄλλωστε ποὺ στὴν κατανόηση μιᾶς θεωρίας ἀνακύπτουν, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ὀφείλονται στὸν τρόπο ἐκθέσεώς της, δὲν ὑποδελώνουν πάντοτε τὴν παγίδευση τοῦ εἰσηγητοῦ της στὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα τὸν ὠδήγησε ὁ δεικτής τῆς φιλοσόφου πορείας του. Ὅχι λίγες φορές μαρτυροῦν τὸν ἐντονο καὶ συνεχῇ προβληματισμὸ του, ὁ ὁποῖος τὸν ὀδηγεῖ ἀπὸ θέσεως εἰς θέση μέχρις ὅτου φθάσει στὸ ἐστιακὸ σημεῖο τῶν στοχασμῶν του. Ἄν ἐξετάσουμε τὴν σχηματοποίηση καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, θὰ δοῦμε ὅτι καὶ τὴν οἰκονομία τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας ὑπηρετεῖ καὶ τὸν φιλόσοφο μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν θεματικὴ τῆς φιλοσοφίας, χωρὶς νὰ ὀδηγηθῇ, ὑπὸ τὴν πίεση προσκαίρων καὶ γι' αὐτὸ ἰσχυρῶν ροπῶν, στὸν ἀποσχηματισμὸ της.

ZUSAMMENFASSUNG

Nikolaos Chronis, *Kants Lehre vom Schematismus*

Von allen Kantschen Lehren hat die vom Schematismus die schärfsten Kritiken hinnehmen müssen. Mehrere Gelehrte, vorwiegend Wissenschaftstheoretiker, weigern sich sogar, den Schematismus als Antwort auf ein wichtiges philosophisches Problem zu betrachten, während andere ihn aus der Thematik der *Kritik der reinen Vernunft* verdrängen. Sicher hat die Lehre vom Schematismus viele schwache Punkte; daraus folgt jedoch keineswegs, dass sie entweder mit der kritischen Philosophie oder mit der Philosophie überhaupt nichts zu tun habe.

In der vorliegenden Studie zeigen wir, dass der Schematismus und die *Kritik der reinen Vernunft* eine innere Kohärenz haben, die sich auf den Kernpunkt der kritischen Philosophie bezieht. Wir sind der Meinung, dass der Schematismus der Ökonomie der *Kritik* dient und zum Gelingen der Ziele beiträgt, die Kant über sie verfolgt. Mit Hilfe des Schematismus antwortet Kant auf die Frage nach dem Gebrauch synthetischer Urteile a priori in der Metaphysik und nimmt Stellung zu der Newtonschen Vorstellung des Weltbaues. Ausserdem bestimmt er die Grenzlinie zwischen dem Gedankending und dem Realen und entmutigt das Missverständnis der Deduktion der Kategorien und ihrer Usurpation durch Anhänger der traditionellen Philosophie.